республиканская
БИБЛИОТЕКА
им А. С. Пушкина

Бүгү чурттарның пролетарийлери, каттыжыңар!

ШЫН

СЭКП Тыва обкомунуң, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң болгаш Министрлер Чөвүлелиниң органы

1990 чыл
март
10
суббота
№ 57 (14257)

1925 чылда үндезилеттинген
Өртээ 3 кеп.

В. И. Ленинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 120 чыл оюнга

В. И. Ленинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 1990 чылдың апрель 22-де 120 чыл болур оюнга холбаштыр СЭКП ТК-ның Идеология комиссиязының саналын СЭКП ТК-ның Политбюрозу чүүлдүг деп көрген.

Ленинниң амыдыралы болгаш ажыл-чорудулгазы бөгүнде-даа өндүр улуг эчис сорулгага бараан болуруну, нарын социал айтырыгларны чаа ёзу-биле шиитпирлээриниң үлегер-чижээ болуп турар. Ол хире улуг чергениң ажылдакчыларын чон бүрүзү, бүгү-ле үелерде төлептиг-биле үнелеп, хүндүлеп келген. Ленинниң ады хамыктың мурнунда Октябрьның социалистиг Улуг революциязы-биле — чурттарның болгаш делегейниң салым-чолунга шиитпирлиг салдарны чедирген болуушкун-биле холбашкан.

Ленин болза өттүр көөр социал төлгечи-даа, хоозун күзекчи-даа эвес. Ооң күжү ажылчын аңгының, бүгү ажылчы чоннуң хереглелдерин угаап билгеш, оларны партияның стратегиязынга болгаш тактиказынга илередип билиринде болуп турган. Догматиктерниң таптаашкынныг үзел-бодалы-даа, хоозун-меге революсчуларның алгы-кышкылыг чугаа-сооду-даа хажык чок диалектик-марксисчи Ленинге бир дөмей чергези-биле таарышпас турган. Ол эртемге ёзулуг чаартыкчы болгаш политикага ёзулуг эртемден болбушаан, социалистиг принциптерден ойталавайн, нарын болгаш чөрүлдешкек херек кырында амыдыралга оларны боттандырарының аргаларын тып болур болгаш тывар херек дээрзин херек кырынга көргүскен.

Продуктуларны дорт солчурунче шилчииириниң аргазы-биле социализмни бадыткап тургузар дээн «шериг коммунизмниң» үезиниң баштайгы оралдажыышкыннарын алдагдал-дыр деп, В. И. Ленин дидими-биле билинген. «Большевикчи шенелдениң» дөмей-ле бууараарының дугайында чүүл-бүрү «өттүр көрүүшкүннер» турбуже, хоозун революстуг лозуңнарны, даштыкыдан көөрге ажыктыг болгу дег, ынчалзажок хөме тавараан, бөдүүнчүткен шиитпирлээшкиннерни Ленин ойтур шаапышаан, социализм дугайында чаа бодалдарны чогаадыкчы ёзу-биле дилеп, пролетаржы күрүнениң херек кырында боттуг политиказының принципиалдыг чүүлдерин ажылдап кылган.

Баштайгы социалистиг чаартыышкыннарның дуржулгазынга даянып алгаш, Ленин болза чаа ниитилел тургузуун экономикадан дашкаар албадал-биле, социал болгаш национал эрге-ажыктарның хөй янзызын херекке албазы-биле, хоруушкуннар болгаш казармачы деңнээшкинниг чорук-биле тургузары хоржок деп түңнелди кылган. Материалдыг сонуургалдың болгаш ооң-биле холбашкан бараан бүдүрүлгезиниң база саарылганың экономиктиг механизмнериниң эргежок чугулазын, ниитилелдиң бүдүрүкчү күштерин хөгжүдеринге янзы-бүрү социал-экономиктиг үндезилерниң күчүзүн ажыглаарының эргежок чугулазын ол билген. Ону барымдаалааш, социализмниң материалдыг үндезинин тургузарынче угланган чаа экономика политиказын чарлаан турган. Революция оон чаза чүткүп үнүп шыдавас ышкаш сагындырып турган, кедергей чидиг негелделиг айтырыгларның болгаш чөрүлдээлерниң муңгаш тудушкаандан үзе таварып үнерин чогум-на ол политика хандырган.

«Сайзыраңгай кооператорларның тургузуу» болур социализм дугайында өөредигни В. И. Ленин тургускаш, культура революциязының идеязын үүрмек бүдүрүкчүлерни кооперастаары-биле база амыдыралдың бүгү байдалдарын өскертири-биле ыяк холбаштырган. Ленинчи национал политиканың, совет федерацияның идеязының шынныын үе тодаргай бадыткаан. Совет эрге-чагырганың алыс утказын бюрократчы ёзу-биле хажыдарының айыылдыын Ленин айыткаш, улус эрге-чагыргазының, хамааты харыысалгалыг чоруктуң, сагылга-чурумнуг болуруну база хоойлу-дүрүмнү шыңгыы сагыырының принциптерин ниитилел-политиктиг амыдыралга бадыткап тургузарын чедип ап турган. Социализм кижи төрелгетенниң төөгүлүг дуржулгазында бүгү-ле депшилгелиг чүүлдерни ажыглаар ужурлуг деп санап чораан.

Амыдыралчы болуушкуннарның канчаар-даа аажок капсырлашкан шоралгаандан үнериниң аргазын дилевишаан, Ленин болза, эргижирээн үзел-бодалдарны дидими-биле ап октавышаан, «эки дээн-не таварылгада чүгле кол, ниити чүүлдү дөзевилээр, амыдыралдың нарын чүүлдерин хаара тударынга чүгле чоокшулап турар кандыг-даа теория ышкаш, дүүнгү хүннүң теориязындан марксисчи кижи салдынмайн чыдып бербес, а хүн бүрү амыдыралды, херек кырында **боттуг чүүлдүң** ылаптыг фактыларын барымдаалап көөр ужурлуг» дээрзин херек кырынга көргүзүп турган (Чог. долу чыындызы, т. 31, арын 134). Ол эштерин ховар эвес кайгадып, ооң тактиканы хенертен өскертиптери, оларның эргижирээн туруштарын чамдыкта чидии-биле шүгүмчүлей бээри чогум-на ооң ужурундан болуп турган.

Большевикчи партияның удуртукчулары Россияга революцияның чедиишкинниг болуруун делегейниң социалистиг революциязының перспективалары-биле дорт холбаштырып турганы билдингир болгай. Ынчалзажок болуушкуннарның херек кырында боттуг чорудулгазы ол ынаныыштарны бадыткавайн барган. Ынчаарга Совет Россия аштырыышкынга чайлаш чок таваржыр деп баш удур чугаалап эгелээн кижилерге удурланыштыр, Ленин болза аныяк Совет республиканың таваржы бергени өскерилген иштики болгаш даштыкы байдалдарны боттуу-биле база бүгү талалыг анализтээринге үндезилеттинген чаа стратегияны большевиктер партиязынга бир дугаарында ажылдап кыла берген.

Социалистиг чаартылгаларның делгереңгей программазын Ленин арттырып четтикпээн. Ынчалзажок ооң ниитилештирип кылып четтиккен чүүлү янзы-бүрү чурттарның бойдус-төөгү талазы-биле бот-онзагай чоруунга база улустарның чаңчылдарынга үндезилеттинген социализмче оруу янзы-бүрү болур дээрзин ооң хүлээп көрүп турарынга хензиг-даа чигзиниигни болдурбайн турар. Социализм дугайында үзел-бодалдың үндезинни-биле өскерилгени чүдел дээрге, социалистиг тургузуг эрги чүүлдү көңгүс хей деп хүлээп көрбейн турар эвес, харын сайзыралдың өндүр чедиишкиннерин эргежок чугула кылдыр бодунга сиңирген турар ужурлуунда болуп турар.

Ынчалзажок Совет күрүнениң үндезилекчизиниң хөй-хөй чаартыкчы идеялары практика кырынга боттанмайн барган. Чаа эрге-чагырганың алыс утказын бюрократчы ёзу-биле хажыда бээр чадавас дээн ооң ондаксынышкыны бадыткаттынган. Сталинчи ёзу-чурумнуң, чагырып дужаар системаның догуннап тургустунганы ниитилел амыдыралын күш-биле чаңгыс аайландырар, политикадан, өнчүден болгаш эрге-чагыргадан чонну хоорулдурарының калбарарынга, партияны халаптыы-биле өскертиринге база социализмниң адын баксырадып бойладырынга чедирген. Кижи болза партия-күрүне механизминде «ээрнилчигеш» болур дээрзиниң дугайында сталинчи бодалды ниитилелге нептереткен. Чогаадыкчы чоруктуң ёзузун, демократизмни болгаш буянныг чорукту, ниити кижи төрелгетенниң үнелиг чүүлдеринге ажык болуруун, кижини депшилгениң чепсээ эвес, а дээди эчис сорулганың дээжизи кылдыр көөр чорукту ленинчи номналдан күш-биле ап октаан турган. Большевик партияның дээжизин кам-хайыра чокка узуткап чок кылган, совет ниитилелдиң бүгү-ле бөлүктерин бойладып харыксыраткан. Сталинизм дээрге ленинизмден анаа-ла адырылган чорук болуп турар эвес, харын-даа миллион-миллион кижилерниң угаан-медерелинге социалистиг идеяның бодун чүдек-бужары-биле хажыткан чорук болуп турар. Төөгүнүң элдептиг чүвези чүл дээрге, ол бүгү чүүлдер ленинчи идеяларга «шынчы» болур чоруктуң тугунуң адаа-биле болуп турганы. Ооң түңнелинде каржы догмалар болгаш хоозун үзел-бодалдар ниитилелди хөй-хөй чылдарда бектей туткан, ол чүүлдер ниитилелдиң иштики калбарыышкынын, ооң боду хөгжүүр база боду чаартынар аргаларын казаан.

Эде тургустунуушкун чорудулгазы-биле бистиң чуртувуска эгелээн үндезин чаартылгаларны боттандырарының кол негелделериниң бирээзи болза, чүвениң алыс шынын бодап билир чорукту катап тургузары, он-он чылдарның дургузунда нептередип келген хоозун бодалдардан база тоолзуг чүүлдерден ниитилел медерелин хостаары болган. Ынчаарга ленинчи идея-теоретиктиг номнал, ленинизмниң методологиязы эрткен болгаш амгы үениң үндезин айтырыгларын ынчаан бүгү талалыг анализтеп көөрүнге, социалистиг хөгжүлдениң нарын болгаш чөрүлдешкээн, ооң шимчедикчи күштерин билип алырының эге үндезини болган.

XX чүс чылдың үндезини-биле өскерли берген байдалдарынга марксизмниң философчу үндезиннерин хөгжүдеринге Ленин эң улуг салыышкынны киирген, диалектиктиг методту бүгү талалыг ажылдап кылган болгаш чүгле политиктиг хөделиишкиннерге эвес, харын-даа ниитилелдиң база бойдустуң шимчээшкининиң хоойлуларын анализтеп көөрүнге ону кончуг мергежилдиг ажыглаан. Бойдус, ниитилел болгаш техника эртемнериниң чаңгыс эвиниң, кижи дугайында эртемнерниң комплекизиниң оңуп читпес бодараашкыны болур философтарның болгаш бойдус эртемчилериниң эвилелиниң дугайында ленинчи идея ам-даа мурнуку хевээр чугула болуп турар. Улуг бодалчы болур Ленинниң ёзулуг угаан-бодал овур-хевирин катап тургузары, хөй санныг өскертикчилерниң дыка хажыдып база чуду-каражыдып кааны ооң теоретиктиг номналынга ёзулуг эртем ёзузунуң хамаарылгазын бадыткап тургузары чугула сорулга болуп артып турар.

Ленинчи идея-теоретиктиг номналга хамаарыштыр ийи хажагай чоруктар бөгүн илереп турар, оларның-биле чөпшээрежип болбас. Ленинден бистиң өөренип алыр чүвевис чок, ооң боду болгаш ажыл-херээ эрткен үеде арткан деп бадыткап турар кижилер ханызы-биле алдап турар. Ленинниң арттырып каап номналында төөгү болу берген чүүлдер бар болбайн аан, ынчалзажок ооң кол-кол идеялары, ленинизмниң бодунуң ёзузу бистиң хүннеривисте-даа үргүлчүлеп чурттап турар. Амгы үениң чорудулгаларының бүгү-ле янзы-бүрүзүн болгаш чөрүлдешкээн чүгле Ленинге даянып база ооң ажылдарындан үзүндүлер-биле тайылбырлаарынче чүткүп турар чорук база-ла шын эвес. Шуут-ла угаан-бодал тамчыын хараар чорукка дөмейлежип, харын-даа олче шилчий берип турар угаан-бодал талазы-биле дидим эвес чорукка Ленин кезээде хөңнү чок чораан.

Бодунуң үезинде чугаалап турганы, тодаргай социал-политиктиг байдалга хамаарышкан чүүлдерни, сөөлгү чаданың шыны кылдыр, амгы үениң амыдыралынче анаа-ла шилчиде бээр болза, Ленин боду аңаа көңгүс удур болур ийик. Теоретиктер-даа, политиктер-даа болуушкуннарның чорудулгазын баш удур бүгү-ле үүрмек кезектеринге чедир чугаалаптар, ону он-он чылдарда кезек-кезээнге чедир санаптар харык чок болгай. Чүвени даап чугаалаар харыысалга чок чоруктарга удур Ленин херек кырында боттуг амыдыралды анализтеп көөрүнге үндезилеттинген эртемниг баш удур көрүүшкүннү удурланыштыр тургузуп чораан. Идеологияда алгакчы-йөрээкчилерниң хей-хоозун дуурайлаашкыннарынга бодаарга, кижилерниң чүвениң алызын бодаар чоруун угаазылалдыг деп, ол кезээде көрүп чораан.

Ленинниң соонда делегейге, ооң иштинде бистиң чуртувуска XX чүс чылдың эгезинде бодап көөр арга чок турган ындыг чаартылгалар болгулаан. Ол чаартылгалар ниитилел амыдыралының бүгү талаларынга анаа-ла дээп каан эвес, харын-даа делегейниң овур-хевирин үндезини-биле чаартыпкан. Капитализм соонда манаваан аргаларын бадыткап көргүскен. Чаа тургузуг база херек кырында боттуг чүүл апарган, ынчалзажок ол-даа бодунуң артык шынарлыг чоруктары-биле чергелештир, төөгү талазы-биле тургустунганы хевирлериниң четпес чүүлдерин база көргүскен. Социал системаларның кожа-хелбээ догуннаарының дугайында айтырыг шынар талазы-биле чаа уткалыг апарган. Кижи төрелгетенниң мурнунга тургустунуп келген бүгүдени хаара тудуп турар өйү келген негелделиг айтырыглар болгаш айыылдыг чүүлдер улустарның болгаш күрүнелерниң боттарының ниитилел тургузуундан хамаарылга чокка удур туржурундан кады ажылдажылгаже шилчиирин негей берген. Делегей аренازынга дорт, удур туржур чорук ажып эрттинип, бот-бодун хүндүлежириниң, тускай догуннаашкынның принциптери бадыткаттынып, ниити кижи төрелгетенниң үнелиг чүүлдерин колдады көөрүнүң идеязын улам-на калбаа-биле хүлээп көрүп турар апарган. Чаа политиктиг угаазылаашкынны делегей улам-на ханы билип бар чыдар.

Бо херек кырында боттуг төөгүлүг чүүлдер туруп турда, амгы үениң бүдүш байдалынга ленинчи үзел-бодалдар дүрүмчээн чүүлдер болбазы чайгаар-ла билдингир. Чер кырында ниитилел чаартылгаларының чыгдынган дуржулгазын, социализм делегейинде чаа чүүлдерни барымдаалап тургаш, ол үзел-бодалдарны чогаадыкчы ёзу-биле хөгжүдери негеттинип турар. Социализмниң шынар талазы-биле чаартынылгазының чорудулгазында бодарап кел чыдар ооң чаа овур-хевири дээрге буянныг чаагай, демократтыг социализм-дир. Улустарның бот-тускай догуннаашкынын, оларның амыдыралының овур-хевирин, дылын болгаш культуразын хүндүлеп көөр угаан-бодал негелдезин социалистиг идея бодунда хаара тудуп турар. Ол идея ниитилелге кады ажылдажылгаже, кожа-хелбээжи чорукче база тайбыңче кыйгырып, күчүлээшкинниң база хоойлу-дүрүм чок чоруктуң кандыг-даа хевирлерин ойтур шаап турар.

Партия Ленинниң номналын догмалыг капсырыглардан, хажыдыышкыннардан база өскертир чоруктардан хоставышаан, ону бодунуң идейлиг база политиктиг чаартылгазының эң чугула үндезиннериниң бирээзи, херек кырында боттуг амыдыралды билип алырының база чаартырының эртемниг методу болгаш дээштиг чепсээ кылдыр көрүп турар.

Ынчаарга бөгүн ленинчи идеяларны барымдаалап көөр чорук дээрге Ленинге анаа-ла катап ээлгени ол эвес-тир, ол дээрге Ленин-биле кады бурунгаар шимчээшкин-дир. Бир талазында чугаа болза, ленинчи идеяларны херек кырында боттуг чүүлдериниң одуруунче катап эгидериниң дугайында бооп турар, чүге дээрге оларны мурнунда чүгле анаа чарлап турган болгай. Өске талазында—бистиң ниитилеливистиң амыдыралының амгы үедеги чорудулгаларын ханызы-биле анализтеп көөрү, эде тургустунуушкуннуң политиказын боттандырып чорударынга чаа теоретиктиг үнелээшкиннер болгаш түңнелдер, үндезилеттинген сүмелер канчаар-даа аажок эргежок чугула болуп турар. Алыс түңнелинде барып ажыл-херектиң чедиишкинни марксисчилерниң амгы салгалы боттарының мурнунда туруп турар айтырыгларны ленинчи номналга, делегейниң хөй-ниити бодалында, эртеминде, культуразында бүгү-ле депшилгелиг чүүлдерге даянгаш, кайы хире чергези-биле бот-тускайлаң шиитпирлеп шыдаарындан хамааржыр апаар.

Ленинниң—улуг бодалчының болгаш революсчунуң—төрүттүнген хүнүнден бээр 120 чыл оюу—хөөрээшкинниг хемчеглер организастаарынга сылдаг эвес-тир. Юбилейлер болза эрткен орукту угаазылалдыг бодап көөрүнче, кичээнгейни шиитпирлеттинмээн айтырыгларга мөөңнээринче идиг бээр ужурлуг деп, Ленин санап турган. Чурт коммунистерден ыткыр чугаа-сооттарны, бүзүредиишкиннерни болгаш аазаашкыннарны, ленинчи принциптерни хажык чок эдерер дээр ёзулал даңгыраан манавайн турар, ынчаарга хамыктың мурнунда боттуг хөделиишкиннерни, чарлаттынган политиканың практиктиг үре-түңнелдерин манап турар. Эде тургустунуушкунуң салым-хуузу, а ындыг болганда, социализмниң чаа овур-хевирин чедип алыры шиитпирлиг чергези-биле эвес-даа болза, канчаар-даа аажок улуг чергезинде СЭКП-ниң ажыл-чорудулгазындан хамааржыр, СЭКП-ниң XXVIII съездизиниң бүдүүзүнде ленинчи юбилей партияны шынар талазы-биле чаартырынга, ооң бүгү-ле звеноларының ажыл-чорудулгазын эде тургузарынга идигни бээр ужурлуг.

В. И. Ленинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 120 чыл оюнга холбаштыр чогуур политиктиг болгаш организакчы ажылды СЭКП-ниң XXVIII съездизинге белеткел-биле, партияның политиктиг Платформазының төлевилелин бүгү партияның база бүгү улустуң чугаалажып көөрү-биле тудуш холбаалыг кылдыр калбартып чорударын саналдаан.

Теоретиктиг ажылга кол кичээнгейни ленинчи теоретиктиг номналды барымдаалап тургаш, чаартынылга идеологиязын улам ыңай ажылдап кылырынга, социализмниң төөгүлүг дуржулгазын, амгы үениң ниитилел практиказын чогаадыкчы ёзу-биле угаазылап бодап көөрүнге мөөңнээр. Ажылчы чоннуң, ылаңгыя аныяктарның ортузунга идеологтуг, масса-политиктиг ажылга кол кичээнгейни буянныг чаагай, демократтыг социализмниң идеяларын болгаш революстуг эде тургустунуушкунуң сорулгаларын тайылбырлаарынче угландырар, янзы-бүрү демократтыг хөй-ниити бөлүктери-биле болгаш шимчээшкиннери-биле партияның калбак боттуг чугаалажылгазын чорудар.

Москва хоорайга байырлыг хурал эрттирер деп шиитпирни хүлээп алган, аңаа М. С. Горбачев илеткел кылыр.

В. И. Ленинниң төрүттүнген хүнүнден бээр 120 чыл оюнга тураскааткан кол-кол хемчеглерни төлевилеп кылган.

ССР Эвилелиниң база эвилелдешкен республикаларның чер дугайында хоойлужудулгаларының Үндезиннерин күштүг болдуруп эгелээр дугайында

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң доктаалы

1. ССР Эвилелиниң база эвилелдешкен республикаларның чер дугайында хоойлужудулгаларының Үндезиннерин 1990 чылдың март 15-тен, а Үндезиннерниң 12-ги чүүлүн 1991 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг болдурар.

2. ССР Эвилелиниң база эвилелдешкен республикаларның хоойлужудулгаларының амгы күштүг боoп турар документилери Үндезиннерге чөрүшкек эвес болганда, ССР Эвилелиниң база эвилелдешкен республикаларның чер талазы-биле хоойлужудулгазын ССР Эвилелиниң база эвилелдешкен республикаларның чер дугайында Үндезиннеринге дүүштүрүп эгелегижеге чедир, оларны хевээр ажыглаар.

Үндезиннерни күштүг болдуруп эгелээниниң соонда, азы 1990 чылдың март 15-тен эгелеп, ол чүүл 1991 чылдың январьдан эгелеп күштүг болу бээр 12-ги чүүлде көрдүнген эрге-хоойлу хамаарылгаларындан аңгыда, тыптып келир эрге-хоойлу хамаарылгаларынга дүүштүр ССР Эвилелиниң база эвилелдешкен республикаларның чер дугайында хоойлужудулгазының Үндезиннерин хевээр ажыглаар.

1990 чылдың март 15-ке чедир тыптып келир чер талазы-биле эрге-хоойлу хамаарылгаларынга (чер үндүрүгүнүң болгаш аренда төлевириниң талазы-биле 1991 чылдың январь 1-ге чедир) эрге-хоойлу хамаарылгаларынга дүүштүр чер дугайында ССР Эвилелиниң база эвилелдешкен республикаларның чер дугайында хоойлужудулгазының Үндезиннерин оларның күштүг болдуруп эгелээниниң соонда тыптып келир шак ол эргелерге болгаш хүлээлгелерге хамаарыштыр ажыглаар;

3. Чер участоктарын бээр дугайында боттарының эрге-хүлээлгелеринге дүүштүр чогуур органнарның 1990 чылдың март 15-ке чедир хүлээп алгылааны, ынчалза-даа ССР Эвилелиниң база эвилелдешкен республикаларның чер дугайында хоойлужудулгазын күштүг болдуруп эгелегижеге чедир күүсеттинмээн шиитпирлери Үндезинниң негелделеринге дүүштүр күүсеттинген турарын;

1990 чылдың март 15-ке чедир оларга бергилээн көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелерлиг болгаш түр ажыглап турар чер участоктуг, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң ажылдакчылары болбайн турар хамаатылар, а ол ышкаш юридиктиг кижилер черниң ээлери азы черни ажыглаарының эргелерин олар тодарадып тургузуп алгыже боттарының эргелерин хевээр арттырар;

Үндезиннерниң 9-ку чүүлүнүң 9-ку пунктузунда көрдүнген хуусааларны санаары оларны күштүг болдуруп ажыглаанындан эгелээр деп доктаадыр.

4. Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның Дээди Советтери:

Эвилелдешкен база автономнуг республикаларның хоойлужудулгазын чер дугайында ССР Эвилелиниң база эвилелдешкен республикаларның хоойлужудулгаларының Үндезиннери-биле дүүштүр шүүп кылыр;

Черни ээлеп эдилээриниң эргезин болгаш доктаамал ажыглаарының эргезин шынзыдарының күрүне актызының майык хевирин ажылдап кылыр, а ол ышкаш черни ээлеп эдилээриниң болгаш черни ажыглаарының эргелерин тургузуп, бижииириниң тодаргай хуусааларын баш удур көөр;

Черге хамаарылгаларны эде тургузуп турар үеде көдээ ажыл-агыйны колдады хөгжүдериниң, ажыл-агыйны башкарарының хевирлерин хостуу-биле шилип алырының, ажылды үе-чадалап чорударының, социал-экономиктиг болгаш экологтуг уржуктарны бар-ла шаа-биле өөренип көөрүнүң, экономиктиг реформаны боттандырар талазы-биле комплекстиг бүгү-ле хемчеглерниң аразында сырый холбаазының эргежок чугулазын барымдаалап көөр.

5. ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыры болза:

1990 чылдың октябрь 1-ге чедир:

ССР Эвилелиниң база эвилелдешкен республикаларның хоойлужудулгазының Үндезиннеринден үнүп келир ССР Эвилелиниң амгы күштүг боoп турар хоойлужудулгалар документилерин өскертир болгаш немээр талазы-биле саналдарны ССРЭ-ниң Дээди Совединге киирип эккээр;

ССРЭ Чазааның шиитпирлерин чер дугайында ССР Эвилелиниң база эвилелдешкен республикаларның хоойлужудулгазының Үндезиннери-биле дүүштүр кылыр;

ССРЭ-ниң министерстволары, күрүне комитеттери болгаш ведомстволары оларның Үндезиннери-биле чөрүшкек нормативтиг документилерин эде көөрүн болгаш күш чок болдурарын хандырар;

ажыглавайн турар болгаш чөптүг эвес ажыглап турар черлерни доктаамал тып илередирин;

чер дээш төлевириниң принциптерин доктаадырын;

чер тургузуушкунунуң кол-кол дүрүмнерин, чер кадастрының база черниң байдалын доктаамал хайгаараарын бадылаарын;

ведомстволар аразынга үндезилээш, черни мониторингалаарын, чер кадастрының, чер тургузуун башкарып чорудар, черлерни ажыглаарынга база кадагалап эдилээринге күрүне контролюн хандырып турар чаа органнарны тургузарын ийикпе ол талазы-биле күрүнениң амгы туруп турар органнарын быжыглаарын;

тараачын ажыл-агыйларны деткииириниң чаа программазын чогаадып тургузарын көрүп турар, чер дугайында ССР Эвилелиниң база эвилелдешкен республикаларның хоойлужудулгазының Үндезиннерин боттандырарынче угланган хемчеглерниң комплекизин 1990 чылдың август 1-ге чедир боттандырарын ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлелинге дагзыр.

Черге ажылды башкарып чорударының бүгү-ле хевирлерин хөгжүдеринге деңнээр аргаларны тургузар талазы-биле хемчеглерни он үшкү беш чыл планының төлевилелинге киирер.

6. 1991 чылдың январь 1-ден эгелеп күжүн чидирген деп санаар 8-ки чүүлден (1987 чылдың декабрь 2-де ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Президиумунуң Чарлыының эдилгезинде (ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даңзылары, 1987 ч., № 49, 791-ги чүүл) өскезин ССРЭ Хоойлузунуң 1968 чылдың декабрь 13-те бадылааны (ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даңзылары, 1968 ч. № 51, 485-ки чүүл; 1977 ч. № 38, 567-ги чүүл; 1977 ч., № 51, 771-ги чүүл; 1980 ч., № 3, 42-ги чүүл; 1981 ч., № 3, 75-ки чүүл; 1984 ч., № 24, 422-ги чүүл; 1987 ч., № 32, 514-кү чүүл) ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның чер хоойлужудулгазының Үндезиннерин 1990 чылдың март 15-тен эгелеп күш чок болган деп санаар.

7. Бо доктаал-биле көрдүнген хемчеглерниң боттанып турарын контрольдап хандырарын база эргежок чугула апарганда чогуур саналдарны ССРЭ-ниң Дээди Совединге киирип эккээрин ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Аграр айтырыглар болгаш аъш-чем талазы-биле комитединге, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Экология болгаш бойдус курлавырларын чөп ажыглаарының айтырыгларының талазы-биле комитединге, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Хоойлужудулга, хоойлу ёзузунуң болгаш хоойлу-чурум айтырыгларының талазы-биле комитединге дагзыр.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. ГОРБАЧЕВ.
Москва, Кремль. 1990 чылдың февраль 28.

Кыштаглаашкын—шылгалда

МАЛ ХОРАП ТУРАР

«Хемчик» совхозтуң ийи бригадазында 13431 хой 32 кыштагда турар. Ол девискээрге кыш эгезинден бээр хар чуга, хат-шуурган-даа болбаан. Ол хиреде байдал берге. Амгы үеде төрүүр 5311 хойнуң 3597-зи оолдапкан. Ара салганы, өлүгге төрүттүнгени каттышкаш, 270 ашкан. Бо дээрге дүвүренчиг байдал-дыр. Хураганнары онча-менди болгаш мактапкы дег чаңгыс-даа хойжу тывылбас, шуптузу-ла каражалыг.

№ 2 бригадада Владимир Хомушкунуң коданында 337 хойнуң 176-зы төрээн, 18 хой ара салган, 47 хураган өлген. Чозармаа Кара-Салда шак ындыг хураганнарның ниити саны 43 четкен. Бо ийи коданда халдавырлыг аарыг барын лаборатория бадыткаан. Ынчаарга ам ол дүвүренчиг чорукту эдер талазы-биле кандыг хемчеглер алганын айтырарымга бригадир огулуг харыы бербеди. Дүвүрээзин көдүрбээн улус боор бе деп бодадым.

Кара-Өзенде Ламажык Арагачыда 35, Улуг-Ховуда Базыр Хомушкуда 22, Ак-Хемде Ондукай Сааяда 17, Борис Хомушкуда 16 хураган хораан. Мындыг сан-чурагайларны, чижектерни уламчылап болур. Улуг хойнуң өлүп хораар чоруу эрткен чылдың бо үезинден база көвүдээн, сөөлгү айларда 140 хой өлген. Оларның кежин ажыглавас кылдыр актылап каапкан. Байдал шак мындыг берге турда, ону дирекцияга, черле кая-даа чугаалашпааны элдептиг.

Чамдык коданнарда малдың ижин-шөйүндү, аас балыглаар аарыглары бар. Бригадаларда мал эмчилери Галина Саая биле Урана Монгуш аалдарга барып турза-даа, көргүскен дузазы эвээш, эм аймаа-биле багай хандырып турарынга хойжулар хомудаары чөп.

Совхозта мал чеминиң курлавыры четчир. Артыкшылын өске ажыл-агыйларга безин садып турар. Ындыг турбуже, чемгерилгени, ажаалданы кошкатканындан Биин-оол Хомушку, Сереңмаа Успуң, Бодуй-оол Хомушку, Чиңгисмаа Хомушку болгаш өскелерниң-даа коданнарында 725 хураган детпелерни тургузу азырап турар. Конзай-оол Сундуйнуң 509 хураганының барык чартык кезиин өдектен үндүрбейн азырап эгелээн.

— Элээн каш хураганнар өлген. Союп көөрге эмежок хөй аза-огу эът-кежинде кадалган боор чорду — деп, хойжунуң дузалакчызы Бакаа Сундуй чугаалады. Шынап-ла, ындыг болган. Орай үскен хураганнары Чоллак-Шыраа-Булак деп черге кадарып турган. Ол девискээрниң үнген сигениниң хөй кезии аза-огу. Кадарчылар, кажаа-хораа чедишпезинден коданнарда малдың баш санын көвүдеткени база чылдагаан болуп турар харын. Оон аңгыда кажааларның ишти өл-шык, агаары багай.

№ 2 бригаданың элээн хөй коданнарын эргип кезээш, малчыннарның боттары-биле база чугаалаштым, негелделерин, хомудалдарын дыңнадым. Улуг-Хову деп черде Доокай Хомушку, Демир-оол Ховалыг. Шолук-Ховуда Владимир Ооржак болгаш өске-даа малчыннар сугну 2-4 хонук эккелбейн баарын хомудадылар. Суг ижип чаңчыккан мал хар чивес. Ынчангаш суг сөөртүлгези үзүктелирге, деңгилдези дораан суларар. Баксыраар дээрзин уттуп болбас. Малга ынча үеде суг эккелбейн турарын черле чүнүң-биле тайылбырлаарыл? Совхозтуң хоочун кадарчызы Өрге Ооржактың аалынга база чордум. Шыраа-Булак тайгазының эдээнде Бедик-Дөң деп черде оглу, кени-биле 517 хунан иртке немей төрүүр 48 хойну кадарып турар чорду. Час узун, берге үелер ам келир дээрзин чугаалап, баш удур серемчилелдиг, хынамчалыг болуруун дузалакчыларынга, өөрү хойжуларга чагып, сагындырып олурар кадарчы чорду.

Дүвүренчиг чүүл: «Хемчик» совхозта малдың баш саны чыл санында эвээжеп турар. Малчыннар ажылынга харыысалгазы черле кошкак. Бо чыл эгезинде оларның кырында 61 муң рубль өре бар, 357 мал өрелиг. Ынчангаш районнуң улусчу контроль комитеди совхозтуң мал ажылында байдалды шыңгыы чугаалажып көргеш, директорга, кол зоотехникке хемчег онааганы таварылга эвес. Оон түңнел үндүрер херек.

Шак мындыг четпестерни болдурбазының аргалары турган. Үезин эрттирипкен. Зооветспециалистер, малчыннар, боттары-даа харыысалгазын каш катап бедидер херек. Оон башка дөвүңчүктээшкинден канчап уштунарыл?

Александр ХЕРТЕК.
(«Шынның» корр.).

ССР ЭВИЛЕЛИНИҢ БОЛГАШ ЭВИЛЕЛДЕШКЕН РЕСПУБЛИКАЛАРНЫҢ ЧЕР ДУГАЙЫНДА ХООЙЛУЖУДУЛГАЗЫНЫҢ ҮНДЕЗИННЕРИ

Бо үндезиннер черге хамаарылгаларны таарыштырып турар болгаш черлерни чөп ажыглаарынга болгаш камгалаарынга, хөрзүннүң үнүш-дүжүткүрүн чедип алырынга байдалдарны тургузуп, бойдус хүрээлелин камгалап арттырарынга болгаш экижидеринге, ажыл-агыйны чорударының бүгү хевирлерин деңдески хөгжүдеринге байдалдарны тургузарынче угланган.

I БӨЛҮК
НИИТИ ЧҮҮЛДЕР

1 чүүл. ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның чер хоойлужудулгазы

ССРЭ-де черге хамаарылга бо үндезиннерге болгаш ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның маңаа дүүштүр үндүргени өске-даа хоойлужудулгаларынга таарыштыр тургустунуп турар.

Дагга, арга-ыяшка болгаш сугга хамаарылгалар, үнүш болгаш дириг амытан аймаан, агаар атмосферазын чөп ажыглаар болгаш камгалаар талазы-биле хамаарылга ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның тускай хоойлужудулгалары-биле таарыштыртынып турар.

2 чүүл. ССРЭ-ниң черлериниң составы

ССРЭ-де бүгү черлер тус-туста көрдүнгенинге дүүштүр дараазында хевирлерге хуваттынар:

1) көдээ ажыл-агыйга ажыглаар черлер;

2) чурттакчылыг черлерниң (хоорайларның, хоорай хевирлиг суурларның болгаш көдээ чурттакчылыг черлерниң) черлери;

3) үлетпүрнүң, транспорттуң, харылзааның, камгалалдың болгаш өске-даа хереглелдиң черлери;

4) бойдус камгалалының, калыкшылганың, рекреацияның болгаш төөгү-культура хереглелдиң черлери;

5) арга-ыяш фондузунуң черлери;

6) суг фондузунуң черлери;

7) курлавыр черлер.

Эвээш санныг улустарның болгаш этниктиг бөлүктерниң чурттап база ажыл-агый чорудулгазын боттандырып турар черлеринге черлерниң айыттынган категорияларын ажыглаарының онзагай чурумун эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазын ёзугаар тургузуп болур.

3 чүүл. Чер — чоннуң байлаа

Чер болза ол девискээрде чурттап турар чоннуң байлаа болур.

ССРЭ-ниң хамааты бүрүзү чер участогу алыр эргелиг. Ону бээриниң чурумун болгаш дүрүмүн бо үндезин, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлуларын ёзугаар тодарадыр.

4 чүүл. Черни эргелеп башкарар талазы-биле улус депутаттарының Советтериниң бүрүн эргелери

Улус депутаттарының Советтери чер участоктарын эдилээр болгаш ажыглаар кылдыр ССРЭ хамаатыларынга, колхозтарга, совхозтарга болгаш күрүне, кооператив, хөй-нииити өске-даа бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга, хоойлужудулга ёзугаар тургустунган таварылгаларда,— өске-даа организацияларга болгаш кижилерге бээр.

Улус депутаттарының Советтери бо үндезиннерге, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгаларынга дүүштүр чер участоктарын хавырар.

Эвээш санныг улустарның болгаш этниктиг бөлүктерниң чурттап болгаш ажыл-агый чорудулгазын боттандырып турар черлеринге черни бээрин болгаш оларның ажыл-агый чорудулгазы-биле холбашпас черлерни хавырарын улус депутаттарының чогуур Советтериниң чөпшээрели-биле ол улустарның болгаш этниктиг бөлүктерниң аразынга референдумнуң түңнелдерин ёзугаар чорудуп болур.

5 чүүл. Черни ээлээри

Бо үндезиннерниң 20 чүүлүнде көрдүнген хереглелдеринге ажыглаары-биле ССРЭ хамаатыларынга черни бүгү назынында салгап эдилээри-биле бээр.

Бээр чер участоктарының кайы хире хемчээлдиг болурун эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгалары тодарадыр.

Доктаамал эдилээр кылдыр черни колхозтарга, совхозтарга, күрүне, кооператив, хөй-нииити өске-даа бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга, шажын-чүдүлге организацияларынга көдээ болгаш арга-ыяш ажыл-агыйны чорудары-биле бээр.

6 чүүл. Черни ажыглаары

Черни доктаамал азы түр када ажыглаар кылдыр бээри болза:

бо үндезиннерниң 21.22 чүүлдеринде айыттынган сорулгаларны боттандырары-биле ССРЭ хамаатыларынга;

үлетпүр, транспорт болгаш көдээ ажыл-агый эвес өске-даа күрүне, кооператив, хөй-нииити бүдүрүлгелеринге, албан черлеринге болгаш организацияларга;

камгалалга хереглээри-биле бо үндезиннерниң 31 чүүлүнде айыттынган организацияларга;

шажын-чүдүлге организацияларынга;

кады бүдүрүлгелерге, совет болгаш даштыкы юридиктиг кижилерниң киржилгези-биле делегей каттыжыышкыннарынга болгаш организацияларга.

Черни түр ажыглаарының хуусаазын эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазы-биле доктаадып тургузар.

ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгаларында көрдүнген таварылгаларда черни ажыглаары-биле өске-даа организацияларга болгаш кижилерге берип болур.

7 чүүл. Черни арендага бээри.

Түр ажыглаары-биле черни арендага ССРЭ хамаатыларынга, колхозтарга, совхозтарга болгаш күрүне, кооператив, хөй-нииити өске-даа бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга, кады бүдүрүлгелерге, совет болгаш даштыкы юридиктиг кижилерниң киржилгези-биле делегей каттыжыышкыннарынга болгаш организацияларга, а ол ышкаш даштыкы күрүнелерге, делегей организацияларынга, даштыкы юридиктиг кижилерге болгаш хамаатыларга бээр.

Черни арендага улус депутаттарының чогуур Советтери бээр.

Аренданың негелделерин талаларның дугуржулгазын ёзугаар тодарадыр болгаш керээге быжыглаар. Ооң хуусаазы төнген соонда черни арендага алырының керээзин катап чарар артык эрге арендаторда бар.

Черниң көдээ ажыл-агыйга арендалап алган участоктарын талаларның дугуржулгазын ёзугаар арендаторга эдилээр кылдыр шилчидип берип болур.

Колхозтар, совхозтар, күрүне болгаш кооперативтерниң көдээ ажыл-агый өске-даа бүдүрүлгелери черни чамдык ажылдакчыларга болгаш аренда коллективтеринге ажыл-агыйның иштики чер тургузуунуң чурумун ёзугаар быжыглап берип болур.

Черни арендалаарының талазы-биле харылзаалар ук үндезиннер, ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның аренда дугайында хоойлужудулгазының үндезиннери, эвилелдешкен база автономнуг республикаларның хоойлужудулгалары-биле тургустунар.

8 чүүл. Черлерни бээри

Ээлелгеге болгаш ажыглалга чер участоктарын үндүрүп бээри ону аңгылап бээриниң чуруму-биле боттандырар.

Ээлелгеде болгаш ажыглалда чер участогун өске чер ээзинге азы чер эдилекчизинге бээри чүгле ол участокту ук үндезиннерниң 11.24 чүүлдеринде көрдүнген чурум ёзугаар болдунуп болур.

Көдээ ажыл-агый хереглелинге ажыглаттынып болур черлер, хамыктың мурнунда көдээ ажыл-агый хереглелинге тускайлаттынар ужурлуг.

Чер ээлээр болгаш ону доктаамал ажыглаар эрге күрүне актызы-биле быжыглаттынып шынзыттынар.

Күрүне актызының хевири, ону даңзылаарының болгаш тыпсырының чуруму эвилелдешкен республикаларның хоойлужудулгазы-биле доктааттынып тодараттынар. Черни арендалаарының талазы-биле өске-даа керээлерниң хевирин болгаш оларны даңзылаарының чуруму эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазы-биле доктааттынып тодараттынар.

9 чүүл. Черни ээлээр болгаш ажыглаар эргени күш чок болдуруп соксадыры

Чер участогунуң шупту азы ооң кандыг-бир кезээн ээлээр эргени болгаш ажыглаар эргени улус депутаттарының Соведи дараазында таварылгаларда соксадып болур:

1) чер участогундан эки тура-биле ойталаанда;

2) чер участогун бергениниң үези төнгенде;

3) бүдүрүлгениң, албан чериниң, организацияның, тараачын ажыл-агыйның ажыл-чорудулгазы соксаанда;

4) черни кандыг-бир өске сорулгага шын эвес ажыглаанда;

5) бир эвес ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгалары-биле оон өске чурум доктааттынмаан болза, албан ужурунда черлер бердинген турган күш-ажыл харылзааларының соксаанында;

6) чер участогун чөптүг эвес ажыглааныңдан көдээ ажыл-агыйга ажыглаттынар черлерниң дүжүткүр чоруу күүседир ужурлуг нормалардан куду болганда (кадастрлыг деңнээшкин ёзугаар);

7) чер участогун ооң хөрзүннериниң дүжүткүр чоруун кудуладырынга чедирип болур аргалар-биле ажыглаанда, оларны химиктиг болгаш радиоактивтиг хирленишкиннерге таварыштырганда, экологтуг байдалды баксыратканда;

8) эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгаларының доктааткан хуусаалар иштинде чер үндүрүүн төлевээнде, а ол ышкаш арендалыг керээ ёзугаар доктааттынган үеде аренда төлевирин дужааваанда;

9) көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезинге үндүртүнген черни бир чыл дургузунда, көдээ ажыл-агыйы эвес бүдүрүлгеге үндүртүнген черни ийи чыл дургузунда ажыглаваанда;

10) ук үндезиннерде көрдүнген таварылгаларда черни дедир хавырып аппарганда.

Ук чүүлдүң 6 болгаш 9 дугаар кезектери тараачын ажыл-агыйлыг хамаатыларның чер ээлээр эргезинге чер участогун үндүрүп берген үеден эгелээш үш чыл дургузунда хамаарышпас.

ССР Эвилелиниң болгаш эвилелдешкен республикаларның аренда дугайында хоойлужудулгаларының үндезиннеринде көрдүнгенин ёзугаар арендалаттынган черни ажыглаар эрге чер арендалааның керээзин соксаткан таварылгаларда база күш чок болуп соксаар.

Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгалары-биле чер ээлээриниң, чер ажыглаарының болгаш чер арендалаарының эргелерин соксадырының өске-даа таварылгалары көрдүнүп болур.

10 чүүл. Чер участогун ээлээр эргениң болгаш чер ажыглаар эргениң шилчиишкини

Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгаларының доктааткан чурум база негелде ёзугаар тудугларның болгаш бажыңнарның ээзи болур эрге ол объектилер-биле кады чер участогун ээлээр база ажыглаар эрге-же шилчиир.

11 чүүл. Черлерни дедир хавырып алыры

Улус депутаттарының чогуур Совединиң шиитпирин ёзугаар чер ээзи чөпшээрелин бергенде азы ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазының доктааткан чурумун ёзугаар чер ажыглакчызы-биле дугурушканда, черлерни күрүне база нииитилел ажыглалынга хавырып ап болур.

Көдээ ажыл-агый шөлдерин көдээ ажыл-агыйга эвес хереглелдерге эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазын ёзугаар чүгле аргажок онза чугула херек апарган таварылгаларда хавырып болур.

Хоорай чоогунуң болгаш ногаан зоналарның, эртем-шинчилел албан черлериниң база өөредилге черлериниң дуржулга шөллериниң, бирги бөлүктүң арга-эзимнериниң черлерин эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгаларының доктааткан чурум ёзугаар чүгле аргажок онза чугула херек апарган таварылгаларда хавырып болур.

Чер участоктарын хавырарынга сонуургалдыг бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар төлевилел кылырының мурнунда баш бурунгаар чер ээлери база чер ажыглакчылары, ол ышкаш улус депутаттарының чер-чер Советтери-биле ол черлерге туттунар тудугларның турар черин, участоктуң чижек хемчээлин девискээрниң комплекстиг хөгжүлдезиниң хандырылгазын өөренип көрүп, ол черлерни хавырарының байдалдарын дугуржуп алыр ужурлуг.

Колхозтарның, совхозтарның, өске-даа көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң черлерин ССРЭ-ниң хамаатыларынга база көдээ ажыл-агый кооперативтеринге бээри-биле хавырышкынын эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазының доктааткан чурум ёзугаар улус депутаттарының район, хоорай Советтери боттандырар.

12 чүүл. Чер үндүрүү болгаш чер дээш аренда төлевири

ССРЭ-де чер ээлелгези болгаш чер ажыглаашкыны өртектиг. Чер дээш төлевирни чер төлевириниң азы аренда төлевириниң хевири-биле чер участогунуң шынары база оон турар черинден хамаарыштыр доктааттынган хемчээл ёзугаар тыртар.

Үндүрүг тыртарының чурумун болгаш хемчээлин эвилелдешкен база автономнуг республикаларның хоойлужудулгазы доктаадыр. Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазының доктааткан чурум болгаш хемчээл ёзугаар талаларның дугуржуушкуну-биле арендатор аренда төлевирин төлээр.

Арга-арыг фондузунуң черлери дээш үндүрүг арга-арыг ажыглааны дээш төлевир-биле кады хавыртынар.

Чер дээш үндүрүг улус депутаттарының чер-чер Советтериниң бюджединче кирер, чамдык таварылгада эвилелдешкен база автономнуг республикаларның бюджединче төпчүттүнер болгаш бирги ээлчегде черниң камналгазынче, ооң шынарын бедидеринче, чер ээлеринге база чер ажыглакчыларынга, ооң иштинде арендаторларга ол хемчеглерни боттандырарынга материалдыг деткимче, идиг бээринге, а ол ышкаш чер тургузуунче болгаш девискээрниң социал хөгжүлдезинче шилчиттинер.

Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазынга чер дээш үндүрүг хавырар талазы-биле чиигелделерде көрдүнген болуп турар чүүлдер: тодаргай хуусаада долу азы кезик-чамдык хосталыры, төлевириниң хуусаазын узадыры, чер үндүрүүнүң хемчээлин чиигедири.

Заповедниктер, национал болгаш янзы-бүрү ыяш тараан парктар, ботаниктиг садтар, а ол ышкаш ээлеп турар азы ажыглап турар черлери үрелген азы эвээш продукция берип турар апарган черлиг бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар, коллективтер болгаш хамаатылар чер дээш үндүрүгден хосталыр. Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазының тургустунганы-биле улус депутаттарының Советтериниң шиитпирин ёзугаар төлевирден заповедниктер, эртем-шинчилел албан черлериниң дуржулга ажыл-агыйлары болгаш көдээ ажыл-агыйлары болгаш көдээ ажыл-агый угланыышкынныг өөредилге черлери, культура, өөредилге албан черлери, кадык камгалалы, а ол ышкаш чурттап турар черлеринден чанчыл болган ажык-тывыш кылып турар бүдүрүлгелер база эвээш санныг улустарның болгаш этниктиг бөлүктерниң ажыл-агыйжы ажыл-чорудулгазы, оон-даа өске бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар, ССРЭ хамаатылары үндүрүгден хосталып болур.

13 чүүл. Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң черни ажыглаарын таарыштырып башкарарынга бүрүн эргези

Автономнуг областарның, автономнуг округтарның, крайларның, областарның болгаш оон-даа өске административ-девискээр кезектериниң улус депутаттарының Советтериниң черни ажыглаарын таарыштырып башкарып чорударынга:

1) хамаатыларга, бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, организацияларга черни ээлээр, ажыглаар база арендалаар кылдыр бээр;

2) черге ээ болур эргени, черни ажыглаар болгаш черни арендалап алыр керээ эргелерин бүрүткээр;

3) чер-кадастр документилерин кылып чорударын организастаар;

4) чер тургузулгазын организастаар;

5) бо үндезиннерге дүүшпейн барган таварылгаларда черни хавырары;

6) чер дээш үндүрүг хавырары;

7) черни ажыглаары болгаш камгалаары дээш контроль хамааржыр.

Нииити эвилелдиң, республикалар аразының болгаш республикаларның хереглелинге автономнуг областарның, автономнуг округтарның девискээринге чер хуваалдазын автономнуг тургузугларның чөпшээрелин ёзугаар кылыр.

Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң чер айтырыын шиитпирлээринге депутат комиссияларын тургузар.

Улус депутаттарының чер-чер Советтериниң бүрүн эргезиниң янзы-бүрү деңнелдеринге черни ажыглаарын таарыштырып башкарарга кызыгаарлаашкын эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазы-биле тодараттынар.

14 чүүл. Черни ажыглаарын таарыштырып башкарарынга эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның бүрүн эргези

Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның черни ажыглаарын таарыштырып башкарып чорударынга:

1) эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның кызыгаарларынга улус депутаттарының көдээ, суур, хоорай, район Советтери-биле, а ол ышкаш чер ээлери-биле болгаш чер ажыглакчылары-биле дугуржулга нииити эвилелдиң, республикалар аразының болгаш республикаларның сорулгаларынга черни хуваары;

2) эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның чер хоойлужудулгазын ажылдап кылыры болгаш сайзыраңгайжыдары;

3) эвээш санныг улустарның болгаш этниктиг бөлүктерниң чурттап турар черлеринге болгаш ажыл-агыйжы ажыл-чорудулгазынга улус депутаттарының чер-чер Советтериниң чогуур дуржулгазын ёзугаар черниң тускай эргелиг чуруму-биле девискээрлерниң кызыгаарын тургузары;

4) чер дээш хавырарының чурумун база хемчээлин доктаадыры, а ол ышкаш үндүрүг хавырар талазы-биле чиигелделер тургузары;

5) черни чөптүг ажыглаарының, хөрзүннүң дүжүткүрүн бедидериниң, бойдус камгалаар өске-даа хемчеглер-биле кады черниң байлаан камгалаар талазы-биле улус депутаттарының чер-чер Советтери-биле кады республикалар программазын ажылдап кылыры болгаш күүседири;

6) черни ажыглаары болгаш камгалаары дээш контроль;

7) чер тургузулгазын организастаары болгаш күрүнениң чер кадастрын тургузары.

15 чүүл. Черни ажыглаарын таарыштырып башкарарынга ССР Эвилелиниң бүрүн эргези

1) нииити эвилелдиң болгаш республикалар аразының хереглелдеринге черлерни бээр дугайында айтырыгларны эвилелдешкен база автономнуг республикалар-биле кады шиитпирлээри;

2) ССРЭ-ге чер харылзааларын таарыштырарының кол-кол дүрүмнерин доктаадыры, ССР Эвилелиниң чер хоойлужудулгазын ажылдап кылыры болгаш сайзыраңгайжыдары;

3) черлерни чөп ажыглаарының талазы-биле, хөрзүннүң үнүш-дүжүткүрүн бедидер, чер курлавырларын камгалаар талазы-биле нииити-эвилел программаларын эвилелдешкен база автономнуг республикалар-биле кады ажылдап кылыры, бадылаары база оларның күүселдезин контрольдаары;

4) чер дээш төлевириниң ССР Эвилелинге чаңгыс аай принциптерин доктаадыры;

5) черлерни ажыглап турарынга база камгалаарынга контрольду организастаары, черлерниң байдалын доктаамал хайгаараарын (мониторингини) боттандырары;

6) күрүнениң чер кадастрын чорударының чурумун тургузары;

7) чер тургузуушкунунуң кол-кол дүрүмнерин доктаадыры.

II БӨЛҮК
ЧЕР ЭЭЛЕРИНИҢ БАЗА ЧЕР АЖЫГЛАКЧЫЛАРЫНЫҢ ЭРГЕЛЕРИ БОЛГАШ ХҮЛЭЭЛГЕЛЕРИ

16 чүүл. Чер ээлериниң эргелери болгаш хүлээлгелери

Чер ээлериниң эргелери болза:

1) черге бот-тускайлаң ажыл-агый чорудар;

2) бүдүргени көдээ ажыл-агый продукциязы болгаш ону сайгарганындан орулга ооң өнчүзү болур;

3) ооң чер участогунда бар нииити нептерээн ажыктыг казымалдарны, торфту, арга-арыг черлерин, суг объектилерин бодунуң ажыл-агыйының хереглелдеринге доктааткан чурум ёзугаар ажыглаар, а ол ышкаш черниң өске-даа ажыктыг шынарларын ажыглаар;

4) чурттаар бажыңнарны тудар, бүдүрүлге, культура-амыдырал тудугларын болгаш өске-даа тудугларны кылыр;

5) көдээ ажыл-агый культуралары болгаш өске-даа үнүштер тараан, олурткан черлер ооң өнчүзү болур;

6) черни хавырганда азы чер участогундан эки тура-биле ойталаанда черниң үнүш-дүжүткүрүн бедидеринге үндүрген чарыгдалдарны долузу-биле эгиттирип алыр;

7) бо Үндезиннерде, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазында көрдүнген таварылгаларда база ындыг чурум ёзугаар чер участогун азы ооң кезиин түр ажыглаар кылдыр дамчыдып болур.

Чер ээлериниң хүлээлгелери болза:

1) бердинген сорулгазынга дүүштүр черни эки ажыглаар, ооң үнүш-дүжүткүрүн бедидер, бүдүрүлгениң бойдус камгалаар технологияларын ажыглаар, бодунуң ажыл-агый чорудулгазының түңнелинде ук девискээрге экологтуг байдалдың баксырай бээрин болдурбас;

2) бо Үндезиннерниң 42 чүүлүнде көрдүнгенин ёзугаар черлерни камгалаар талазы-биле бөлүк хемчеглерин боттандырар;

3) чер үндүрүүн чогуур үезинде төлээр;

4) өске чер ээлериниң, чер ажыглакчыларының, ооң иштинде арендаторларның эргелеринге дээп болбас.

17 чүүл. Чер ажыглакчыларының эргелери болгаш хүлээлгелери

Чер ажыглакчыларының эргелери болза:

1) черни ону бергениниң негелделерин ёзугаар ажыглаар;

2) чер участогунда бар нииити нептерээн ажыктыг казымалдарны, торфту, арга-арыг черлерни, суг объектилерин доктааткан чурум ёзугаар ажыглаар, а ол ышкаш черниң өске-даа ажыктыг шынарларын ажыглаар;

3) черни берген улус депутаттарының Советтери-биле дугурушканын ёзугаар чурттаар бажыңнарны тудар, бүдүрүлге, культура-амыдырал тудугларын болгаш өске-даа тудугларны кылыр;

4) черни ажыглаарын соксатканда бодунуң күсели-биле черни экижидер дээш кылган ажылдарының өртээн эгиттирип алыр;

5) тараан көдээ ажыл-агый культуралары болгаш бүдүрген көдээ ажыл-агый продукциязы ооң өнчүзү болур;

6) бо Үндезиннерде, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазында көрдүнген таварылгаларда база ындыг чурум ёзугаар чер участогун азы ооң кезиин түр ажыглаар кылдыр дамчыдып болур.

Чер ажыглакчыларының хүлээлгелери болза:

1) бердинген сорулгазынга база ону бергениниң негелделеринге дүүштүр черни ажыглаарын хандырар;

2) берген черни эки ажыглаар, бүдүрүлгениң бойдус камгалаар технологияларын ажыглаар, бодунуң ажыл-агый чорудулгазының түңнелинде ук девискээрге экологтуг байдалдың баксырай бээрин болдурбас;

3) бо Үндезиннерниң 42 чүүлүнде көрдүнгенин ёзугаар черлерни камгалаар талазы-биле бөлүк хемчеглерни боттандырар;

4) чер үндүрүүн азы аренда төлевирин чогуур үезинде төлээр;

5) чер ээлериниң, өске чер ажыглакчыларының, ооң иштинде арендаторларның эргелеринге дээп болбас.

18 чүүл. Чер ээлериниң болгаш чер ажыглакчыларының эргелериниң камгалалы

Чер ээлериниң болгаш чер ажыглакчыларының ажыл-чорудулгазынга күрүне, ажыл-агый болгаш өске-даа органнарның база организацияларның холгаарлап киржилгези, чер ээлери болгаш чер ажыглакчылары хоойлужудулганы үрээн таварылгалардан аңгыда, хоруглуг.

Эргени хажытканда ону ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгаларында көрдүнген чурум ёзугаар катап тургузар.

Чер ээлериниң болгаш чер ажыглакчыларының эргелерин үрээниңден болдунган каражаны бүрүн хемчээлге эгидер ужурлуг.

Каражаны эгидер дугайында маргылдааны суд азы күрүне арбитражы сайгарып көөр.

Чер ээлериниң болгаш ажыглакчыларының эргелери бо Үндезиннер-биле, эвилелдешкен база автономнуг республикаларның хоойлужудулгалары-биле көрдүнген таварылгаларда кызыгаарлаттынып болур.

19 чүүл. Чер ээлелиниң магадылалдары

ССРЭ хамаатыларынга берген черни оларның күзели-биле улус депутаттарының Советтери ындыг чергелиг үнелиг черни айтып бергениниң соонда, чаа черге эрги черни ап турар бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар хавырып турарының орнунга чуртталга, бүдүрүлге болгаш өске-даа тудугларны тудуп бергениниң база бо Үндезиннерниң IX бөлүүнге дүүштүр бүгү каражаны долу хемчээлге эгиткенининң соонда күрүне азы хөй-нииити хереглелинге хавырып ап болур.

Колхозтарның, совхозтарның, көдээ ажыл-агыйның эртем-шинчилел албан черлериниң база өөредилге ажыл-агыйларының, көдээ ажыл-агыйның болгаш арга-ыяш ажыл-агыйының өске-даа күрүне, кооператив, хөй-нииити бүдүрүлгелериниң черин күрүне болгаш хөй-нииити хереглелинге хавырарда оларның күзелин ёзугаар чуртталга, бүдүрүлге база өске-даа тудугларны ап турарының орнунга тудуп бээрин хүлээнгенде база бо Үндезиннерниң IX бөлүүнге дүүштүр өске-даа бүгү чарыгдалдарны долу хемчээлге эгиткен таварылгада чорудуп болур.

III БӨЛҮК
ССРЭ ХАМААТЫЛАРЫНЫҢ ЧЕР ЭЭЛЭЭРИ БОЛГАШ ЧЕР АЖЫГЛААРЫ

20 чүүл. ССРЭ хамаатыларының чер ээлээри

ССРЭ хамаатылары чер участоктарын:

тараачын ажыл-агыйын чорударынга;

хууда дузалал ажыл-агыйын чорударынга;

чуртталга бажыңын тударынга болгаш эдилээринге;

сад болгаш мал ажылдарын чорударынга;

дача тудуунга;

чуртталга бажыңын салгал өнчү кылдыр алган азы садып алыр таварылгада;

чоннуң чаңчыл болган устывыш ажылдарын чорударынга бүгү назынында салгал дамчыыр кылдыр алыр эргелиг.

Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлуларынга чер участоктарын өске-даа сорулгаларга ажыглаары-биле ээлээрин көрүп болур.

Чер участогун ээлээр эргени салгалдарынга дамчыдарының чурумун ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгалары тодарадыр.

21 чүүл. ССРЭ хамаатыларының чер ажыглалы

ССРЭ хамаатыларынга чер участоктарын огород ажылын чорударынга, сиген кезип алырынга база мал кадарарынга улус депутаттарының чогуур Советтериниң эргезинде турар черлерден тускайлап бээр. Ол сорулгаларга чер участоктарын бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар боттарының ээлелинде азы ажыглалында черлерден үндүрүп берип болур.

Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлуларынга өске-даа сорулгаларга ажыглаары-биле чер участоктарын бээри көрдүнген туруп болур.

22 чүүл. Албан аайы-биле ажыглаар чер хуваалдазы

Транспорттуң, арга-ыяш ажыл-агыйының, ыяш үлетпүрүнүң, харылзааның, суг, балык, аңныыр ажыл-агыйларының, а ол ышкаш улус ажыл-агыйының өске-даа адырларының бүдүрүлгелери, албан черлери болгаш организациялары боттарының ээзинде азы ажыглалында черлерден боттарының ажылдакчыларының чамдык категорияларынга албан ёзугаар ажыглаар чер участоктарын эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгаларында тодараткан негелделер болгаш чурум ёзугаар хуваап бээр.

IV БӨЛҮК
КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ АЖЫГЛАЛДЫГ ЧЕРЛЕР

23 чүүл. Көдээ ажыл-агый ажыглалдыг черлерни бээри

Көдээ ажыл-агый ажыглалдыг черлер кылдыр көдээ ажыл-агый чорударынга бердинген азы ол сорулгаларга көрдүнген черлерни хүлээп көөр.

Көдээ ажыл-агый ажыглалдыг черлерни:

1) ССРЭ хамаатыларынга — хууда дузалал ажыл-агыйын, боттуң сад, огород, мал ажылдарын чорударынга;

2) ССРЭ хамаатыларының кооперативтеринге — коллективтиг сад, огород болгаш мал ажылдарынга;

3) ССРЭ хамаатыларынга, колхозтарга, совхозтарга, көдээ ажыл-агыйның өске-даа күрүне, кооператив, хөй-нииити бүдүрүлгелеринге база организацияларынга — бараанныг көдээ ажыл-агыйны чорударынга;

4) эртем-шинчилел, өөредилге болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа албан черлеринге, көдээ профессионал-техниктиг училищелерге база нииити билиг школаларынга — шинчилел, өөредилге сорулгаларынга, мурнакчы дуржулганы пропагандалаарынга база көдээ ажыл-агыйны чорударынга;

5) көдээ ажыл-агыйның эвес бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга, шажын-чүдүлге организацияларынга — дузалал көдээ ажыл-агыйын чорударынга бээр.

Хууда дузалал ажыл-агыйын чорударынга бажың чанының чер участогун улус депутаттарының көдээ, суур, хоорай Соведи бээр.

ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазында көрдүнген таварылгаларда көдээ ажыл-агый ажыглалдыг черлерни өске-даа организацияларга база кижилерге көдээ ажыл-агый чорударынга берип болур.

24 чүүл. Колхозтарның, совхозтарның болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларының чер ээлээри

Колхозтар, совхозтар, көдээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелери болгаш организациялары нииитиниң көдээ ажыл-агый бүдүрүлгезин чорудары-биле черни доктаамал ээлелгеге алыр. Айыттынган бүдүрүлгелер, албан черлери болгаш организациялар чер участоктарын немей арендалап ап болур.

Колхозтар, совхозтар, көдээ ажыл-агыйның өске-даа бүдүрүлгелери, албан черлери болгаш организациялары агроүлетпүр каттыжыышкыннарының, комбинаттарының, агрофирмаларының болгаш өске-даа тургузугларының составынга киргенде оларның чер ээзи болур эргези хевээр артар.

Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң салбырларының (дуржулга ажыл-агыйларындан аңгыда) баазаларында тургустунуп турар болгаш олардан үнүп турар кооперативтерге улус депутаттарының Совединиң шиитпири-биле эргелеп башкарылганың деӊ эргелиг байдалдарын тургузарының эргежок чугулазын барымдаалап көргеш, оларның ооң мурнунда ажыглап турганы черлеринден чер участогун бээрин көрүп турар. Ол участоктарны айыттынган бүдүрүлгелерниң чериниң составындан хавырып ап болур. Чер участоктарын бээриниң чурумун болгаш негелделерин эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгаларын ёзугаар тодарадып турар.

Колхозтарның болгаш өске көдээ ажыл-агый кооперативтериниң кежигүннеринге, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң (дуржулга ажыл-агыйларындан аңгыда) оларның составындан үнерин күзээн ажылдакчыларынга болгаш тараачын ажыл-агыйны чорударын күзээннерге улус депутаттарының Совединиң шиитпири-биле эргелеп-башкарылганың деӊ эргелиг байдалдарын тургузарының эргежок чугулазын барымдаалап көргеш, айыттынган бүдүрүлгелерниң черлеринден хавырып алган участоктарны бээрин көрүп турар. Чер участоктарын бээриниң чурумун болгаш негелделерин бо Үндезиннер-биле, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлу-дүрүмү-биле тодарадып турар.

25. чүүл. Тараачын ажыл-агыйын чорудуп турар хамаатыларның чер ээлели

Хууда күш-ажылынга болгаш оларның өг-бүле кежигүннериниң күш-ажылынга кол кезии үндезилеттинген тараачын ажыл-агыйын чорудар күзелин илереткен ССРЭ-ниң хамаатыларынга бажың чанының хуваалдалыг чер участогун кийриштирбишаан, оларның күзелин ёзугаар чер участоктарын бүгү назынында угун салгап ээлээр кылдыр, азы арендага берип турар. Черни чүгле арендага бээриниң таварылгаларын болгаш негелделерин эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазын ёзугаар эде көрген туруп болур.

Тараачын ажыл-агый чорудуп турар хамаатылар бүдүрүлгечи сорулгаларга чер участоктарын арендага немей ап болурлар.

Хамаатыларның чер участоктарын алырының эргезин оларның көдээ ажыл-агыйга ажылының дуржулгазын, мергежилинге эргежок чугула чүүлдерни, өске-даа байдалдарны болгаш факторларны колдадыр барымдаалап, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазын ёзугаар тодарадыр.

Эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазынга дүүштүр тараачын ажыл-агыйны чорудуп турар хамаатыларның чер участоктарының хемчээлиниң кызыгаарын тараачын ажыл-агыйының кежигүннериниң хууда күш-ажылын колдадыр берип турар черлерниң девискээр аайы-биле ылгалдызын, специализациязын база ону болбаазырадып кылырының аргазын барымдаалап, улус депутаттарының чер-чер Советтери тодарадыр.

Тараачын ажыл-агый чорудуп турар хамаатыларның чер участоктары 9 дугаар бөлүкке хамаарышпас. Чер участогун ээлээриниң эргези эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлу-дүрүмүнүң доктаат-

(Уланчызы 3-кү арында)

ССР ЭВИЛЕЛИНИҢ БОЛГАШ ЭВИЛЕЛДЕШКЕН РЕСПУБЛИКАЛАРНЫҢ ЧЕР ДУГАЙЫНДА ХООЙЛУЖУДУЛГАЗЫНЫҢ ҮНДЕЗИННЕРИ

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

каны угун салгаар байдалдар барымдаалап дамчыттынар.

Тараачын ажыл-агыйының хөреңгизин садып турар азы чер участогун өске хамаатыга хүлээдип берип турар үеде улус депутаттарының Советиниң шиитпири-биле чер ээзи дүжүт өстүрүп алыр дээш үндүрген бүгү чарыгдалдарын база ол ышкаш чер участогунуң ээзи болуп турган үезинде кадастрлыг өртээн бедиткени-биле дүүштүр черниң шынарын экижидер дээш үндүрген чарыгдалдарын оортан долузу-биле орнун эгидип ап болур эргелиг.

Тараачын ажыл-агыйын чорудуп турар хамааты ажыл кылып шыдаар шинээн чидирген азы пенсия назыны чеде берген таварылгада тараачын ажыл-агыйны ооң-биле кады чорудуп келген өг-бүле кежигүннериниң бирээзинге, а ындыг кижилер чок таварылгада өске кижилерге хоойлу-дүрүмнүң доктаадып кааны негелделери ёзугаар чер участогун ээледир азы ону түр ажыглаар кылдыр бээр эргелиг.

26 чүүл. Тараачын ажыл-агыйны чорудары-биле ССРЭ хамаатыларынга черни бээриниң чуруму

Тараачын ажыл-агыйны чорудары-биле ССРЭ хамаатыларынга черни улус депутаттарының көдээ Советиниң чөпшээрелин ёзугаар оларның билдириишкиннеринге үндезилээш, улус депутаттарының район Советиниң шиитпири-биле бээр.

Хамаатыларга чер участоктарын, дүрүм ёзугаар, ында турар суг-суггат база арга-арыг девискээри-биле кады чаңгыс аай кылдыр үндүрүп бээр.

Боттарының коллективтериниң составындан үнүп турар колхозтар болгаш көдээ ажыл-агыйның өске-даа кооперативтериниң кежигүннеринге, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң ажылдакчыларынга дүрүм ёзугаар черни ажыл-агыйның ортумак деңнелиинге дүгжүр кадастр өртек ёзугаар чер участогун үндүрүп бээр. Ажыл-агыйда ортумак кадастрдан кудуу өртектиг чер участогун бергенде эвилелдешкен база автономнуг республикаларның хоойлужудулгалары үндүрүг болгаш өске-даа чиигелделерни доктаадып болур.

Тараачын ажыл-агыйны чорудары-биле ССРЭ-ниң арткан хамаатыларынга чер участогун курлавыр черлерден бо Үндезиннерниң 38-ки чүүлү-биле дүүштүр бээр.

Черни бербейн барганда, суд чуруму-биле хомудап болур.

V БӨЛҮК

ЧУРТТАКЧЫЛЫГ ЧЕРЛЕРНИҢ ЧЕРЛЕРИ

27 чүүл. Хоорайларның болгаш хоорай хевирлиг суурларның черлери

Хоорай(суур) кызыгаарларында бүгү-ле черлер улус депутаттарының хоорай(суур) Советтериниң эргезинде хамааржып турар. Хоорайның (суурнуң) кызыгаарын, хоорайларның (суурларның) чер ажыл-агый тургузуун доктаадырын болгаш өскертирин, чер участоктарын хавырарының база бээриниң чурумун болгаш оларны ажыглаарының негелделерин бо Үндезиннер, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгалары-биле доктаадып тодарадыр. Хоорай (суур) кызыгаарының девискээринге чер участоктарын бээриниң болгаш ажыглалының, арендаладырының дугайында шиитпирни улус депутаттарының хоорай (суур) Соведи хүлээп алыр.

Чер участоктарын хоорайның (суурнуң) кызыгаарынга кирир санаары ол участоктарга черни алыр болгаш черни ажыглаар эргелерин кызыгаарлавас.

28 чүүл. Көдээниң чурттакчылыг черлерниң черлери

Көдээниң чурттакчылыг черлерниң черлеринге чер тургузуунуң чуруму-биле ол пункттуларга хамаарыштырган кызыгаарның иштинде турар бүгү-ле черлер хамааржыр.

Көдээ чурттакчылыг пункттуларның черлери улус депутаттарының көдээ Советтериниң эргезинде турар. Көдээ чурттакчылыг пункттуларның кызыгаарларынга черни бээр болгаш ажыглаар, арендаладыр кылдыр чер участоктарын бээриниң дугайында шиитпирни улус депутаттарының көдээ Соведи хүлээп алыр.

Көдээ чурттакчылыг пункттуларның черлерин ажыглаарының чурумун эвилелдешкен база автономнуг республикаларның хоойлужудулгазы доктаадып тодарадыр.

VI БӨЛҮК

ҮЛЕТПҮРНҮҢ, ТРАНСПОРТТУҢ, ХАРЫЛЗААНЫҢ, ОРАН КАМГАЛАЛЫНЫҢ БОЛГАШ ӨСКЕ-ДАА ХЕРЕГЛЕЛДИҢ ЧЕРЛЕРИ

29 чүүл. Үлетпүрнүң, транспорттуң, харылзааның болгаш өске-даа хереглелдиң черлери

Үлетпүрнүң, транспорттуң, харылзааның болгаш өске-даа хереглелдиң черлери дээрге, оларга дааскан сорулгаларны боттандырары-биле чогуур бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга ажыглаар кылдыр берген черлерни ынча деп санаар.

Айыткан сорулгаларга берип турар чер участоктарының хемчээлин доктааткан чурум ёзугаар бадылаан норма-чижек болгаш төлевилел-технологтуг документация-биле дүүштүр тодарадыр а участоктарны оларны шиңгээдип ажыглаарын барымдаалап тургаш, үндүрүп бээр.

Черлерни үлетпүрнүң, транспорттуң, харылзааның болгаш өске-даа хереглелинге ажыглаарының чурумун ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен база автономнуг республикаларның хоойлужудулгазы-биле доктаадыр.

30 чүүл. Көдээ ажыл-агыйга ажыглаары-биле үлетпүрнүң, транспорттуң харылзааның бүдүрүлгелеринге, албан черлеринге болгаш организацияларынга черни бээри

Үлетпүрнүң, транспорттуң, харылзааның болгаш улус ажыл-агыйының өске-даа адырларының бүдүрүлгелери, албан черлери болгаш организациялары боттарының ажыглавайн турар черлерин улус депутаттарының чер-чер Советтериниң шиитпири-биле көдээ ажыл-агыйга ажыглаары кылдыр ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен база автономнуг республикаларның доктааткан чурумун болгаш негелделерин ёзугаар хамаатыларга, колхозтарга, совхозтарга, өске-даа бүдүрүлгелерге, албан черлеринге болгаш организацияларга түр ажыглаар кылдыр бээр. Ол черлер дээш хөлезинин бо Үндезиннерниң 12-ги чүүлүнде көрген чурум ёзугаар төлээр.

31 чүүл. Оран камгалалының хереглелдеринге черлер

ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң кызыгаар, иштики база демир-орук шериглериниң шериг кезектериниң, албан черлериниң, шериг-өөредилге черлериниң, бүдүрүлгелерин болгаш организацияларын таарыштыр тургузарынга база оларның ажыл-чорудулгазынга бээр черлерни оран камгалалының хереглелдеринге черлер деп санаар.

Оран камгалалының хереглелдеринге черлерни бээриниң чурумун ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен база автономнуг республикаларның хоойлужудулгазы-биле тодарадыр.

VII БӨЛҮК

БОЙДУС КАМГАЛАЛЫНЫҢ, КАДЫКШЫЛДЫҢ, ДЫШТАНЫЛГАНЫҢ БОЛГАШ ТӨӨГҮ-КУЛЬТУРА ХЕРЕГЛЕЛДИҢ ЧЕРЛЕРИ

32 чүүл. Бойдус камгалалынга ажыглаар черлер

Бойдус камгалалынга ажыглаар черлерге заповедниктерниң, национал болгаш дендрологтуг парктарның, ботаниктиг садтарның, заказниктерниң (аңнаар черлеринден аңгыда), бойдустуң тураскаалдыг черлери хамааржыр.

Айыттынган черлерге оны тургусканының сорулгазынга чөрүшкек ажыл-чорудулгазы хоруглуг.

Заповедниктерниң, национал болгаш дендрологтуг парктарның, ботаниктиг садтарның, камгалалдыг (аңнаар черлеринден аңгыда), бойдустуң тураскаалдыг черлериниң режимин чогумчалыг болдурары-биле оларның режимин сагыырынга багай салдарлыг ажыл-чорудулганы ол черлерге хораан камгалалдыг зонаны тургузар.

Бойдус камгалалы ужур-дузалыг черлерни ажыглаарының чурумун ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгалары тодарадыр.

33 чүүл. Кадык камгалалынга ажыглаар черлер

Кадык камгалалынга ажыглаар черлерге профилактика болгаш эмнээшкин организастаарынга таарымчалыг агаар-бойдузу эмнээшкин салдарлыг черлер хамааржыр.

Курорттарның черлери тускай камгалалдыг болур. Бойдустуң эмнээшкин салдарын камгалаар сорулга-биле шупту курорттарга санитар камгалал округтарын тургузар. Ол округтарның девискээринде чер участоктарын эдилээринге, ажыглаарынга база арендага оларның ажыл-чорудулгазы бойдустуң эмнээшкин салдарын болгаш чурттакчы чоннуң дыштанырынга таарымчалыг байдалдарын камгалаарынга дүүшпес албан черлеринге болгаш организацияларга бээри хоруглуг.

Кадык камгалалынга ажыглаар черлерни ажыглаарының чуруму ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазын ёзугаар тодараттынар.

34 чүүл. Дыштанылгага ажыглаар черлер

Дыштанылгага ажыглаар черлерге чурттакчы чоннуң массалыг дыштанылгазынга болгаш туризмге ажыглаарынга таарымчалыг болгаш ажыглаттынып турар черлер хамааржыр.

Дыштанылгага ажыглаар черлерге оларны ажыглаарының сорулгаларынга шаптыктыг ажыл-чорудулгазы хоруглуг.

Айыттынган черлерниң ажыглалының чуруму ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазы-биле тодараттынар.

35 чүүл. Төөгү-культурага ажыглаар черлер

Төөгү-культурага ажыглаар черлерге төөгү-культура заповедниктериниң, мемориал парктарның, орнукшудулга, археология тураскаалдарының черлери хамааржыр.

Ол черлерге оларны ажыглаарының сорулгазынга чөрүшкек ажыл-чорудулга хоруглуг.

Айыттынган черлерниң ажыглалының чуруму ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен республикаларның болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазы-биле тодараттынар.

VIII БӨЛҮК

АРГА-ЫЯШ ФОНДУЗУНУҢ ЧЕРЛЕРИ, СУГ ФОНДУЗУНУҢ ЧЕРЛЕРИ БОЛГАШ КУРЛАВЫР ЧЕРЛЕР

36 чүүл. Арга-ыяш фондузунуң черлери

Арга-ыяш фондузунуң черлеринге арга-ыяштыг, ол ышкаш арга-ыяш чок, ынчалза-даа арга-ыяш ажыл-агыйының хереглелинге тускайлап берген черлер санаттынар.

Улус депутаттарының чер-чер Советтери арга-ыяш ажыл-агыйының күрүне органнары-биле дугурушкаш, арга-ыяш фондузунуң черлерин көдээ ажыл-агыйга ажыглаары-биле түр када дамчыдып берип болур. Дамчыттынган черлер дээш төлевир бо Үндезиннерниң 12 чүүлүнде негелделер ёзугаар төлеттинер.

Арга-ыяш фондуларының ажыглаарының чуруму ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазы-биле тодараттынар.

37 чүүл. Суг фондузунуң черлери

Суг фондузунуң черлеринге суг, меңги, тулаа, гидротехниктиг болгаш өске-даа суг ажыл-агыйының дериглелери-биле ээлеттинген, ол ышкаш суг кыдыының эриктеринде аңгылаан дилиндектер хамааржыр.

Суг фондуларының ажыглаарының чуруму ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазы-биле тодараттынар.

38 чүүл. Курлавыр черлер

Курлавыр черлерге өнчү кылдыр база доктаамал ажыглалга бербээн черлер хамааржыр. Ол-ла черлерге бо Үндезиннерниң 9 чүүлүнге дүүштүр өнчү кылырын база ажыглаарын соксаткан черлер база хамааржыр.

Курлавырда черлер улус депутаттарының Советтериниң эргелелинге турар болгаш бо Үндезиннерге дүүштүр көдээ ажыл-агый сорулгаларынга колдадыр өнчү кылдыр, ажыглаарынга база арендага бээринге көрдүнген болур.

IX БӨЛҮК

ЧЕР ЭЭЛЕРИНГЕ, ЧЕР АЖЫГЛАКЧЫЛАРЫНГА КАРАЖАНЫ БАЗА КӨДЭЭ АЖЫЛ-АГЫЙ БОЛГАШ ЫЯШ АЖЫЛ-АГЫЙ БҮДҮРҮЛГЕЗИНИҢ ЧИДИРИГЛЕРИН ЭГИДЕРИ

39 чүүл. Чер ээлеринге база чер ажыглакчыларынга каражаны эгидери

Чер участоктарын хавырганындан азы түр үеде ээлээнинден чедирген каражаны, ол ышкаш чер ээлекчилериниң база чер ажыглакчыларының, ол ышкаш арендаторларның эргелерин кызыгаарлааныңдан азы бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның база хамаатыларның ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан салдарның түңнелинде черниң шынарының баксыраанындан чедирген каражаны долу хемчээл-биле (ажыглавайн барган эки чүүлдү киириштирбишаан каражага четкен) чер ээлекчилеринге база чер ажыглакчыларынга, ооң иштинде арендаторларга эгидер.

Хавырткан чер участоктары алган бүдүрүлгелер, албан черлери база организациялар, ол ышкаш чер ээлекчилериниң база чер ажыглакчыларының эргелерин кызыгаарлап азы чоогунда черлерниң шынарын баксырадып турар бүдүрүлгелер, албан черлери, база организациялар, ол ышкаш арендаторлар, ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен база автономнуг, республикаларның доктаадып тургусканы, бо Үндезиннерге база өске хоойлужудулга ёзугаар каражаны эгидер.

Каражаны эгидери-биле база оларның хемчээлдерин тодарадыры-биле холбашкан маргылдааларны суд азы күрүне арбитри боттарының харыылаар эргезиниң аайы-биле шиитпирлээр.

40 чүүл. Көдээ ажыл-агый болгаш ыяш ажыл-агый бүдүрүлгезиниң чидириглерин эгидери

Көдээ ажыл-агый база ыяш ажыл-агыйны чорудары-биле холбашпаан көдээ ажыл-агыйының база ыяш агыйының ажыглал черлерин хавырганы-биле холбашкан, чер ээлекчилериниң база чер ажыглакчыларының, ол ышкаш арендаторларның, эргелерин кызыгаарлааныңдан база бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң база организацияларның ажыл-чорудулгазы-биле холбашкан салдарның түңнелинде черниң шынарының баксырааныңдан чидириглерни улус депутаттарының Советтеринге эгидер. Ол чидириглерни бо Үндезиннерниң 39 чүүлүнде көрдүнген каражаны эгидеринден аңгы дуглаар.

Айыттынган чидириглерни бүдүрүлгелер, албан черлери база организациялар эгидип дуглаар, көдээ ажыл-агый база ыяш ажыл-агыйын чорудары-биле холбашпаан хереглелдерге ажыглаар көдээ ажыл-агый база ыяш ажыл-агыйының ажыглал черлерин оларга бээр, объектилерни долгандыр камгалалдыг, санитарлыг база камгалал зоналарын бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар тургузар, эргилдеге чүгле көдээ ажыл-агыйның база арга-арыгның ажыглал черлери кирбес азы оларны үлези чавыс ажыглал черлеринче шилчидер.

Чидириглерни эгиткенинден кирген акша-хөреңгилерни чаа черлерни шиңгээдиринге, хөрзүннүң чемишкирин бедидеринге, арга-арыг фондузунуң хөрзүнүн чаагайжыдарынга база черниң дүжүткүрүн бедидеринге ажыглаар.

Эгидеринге хамааржып турар чидириглерниң хемчээлдерин база чурумун тодарадырын, оларны эгидеринден хостаткан бүдүрүлгелерниң, албан черлериниң, организацияларның чыскаал даңзызын эвилелдешкен база автономнуг республикаларның хоойлужудулгалары доктаадыр.

X БӨЛҮК

ЧЕРНИ КАМГАЛААРЫ

41 чүүл. Черни камгалаарының сорулгалары

Черни камгалаары ону беримчелиг ажыглап, көдээ ажыл-агыйның эргилдезинден черни үндезин чокка хавырарын болдурбазынче черни антропогенниг хоралыг салдарлардан камгалаарынче угланган эрге-хоойлу, организастыг, экономиктиг база өске-даа хемчеглерниң системазын хаара тудуп турар, аңаа ол ышкаш арга-арыг фондузунуң черлерин катап тургузары база хөрзүннүң чемишкирин, продуктулуг чоруун бедидери база хамааржыр.

Чер камгалалын, бойдус тургузуу нарын ажыглал черлерин, оларның экология системазы зона болгаш регион аайы-биле онзагай байдалдарын барымдаалап, комплекстиг көөр системага боттандырар.

Черни чөптүг ажыглаарының системазы бойдусту болгаш курлавырларны камгалаар, долгандыр турар хүрээлелде хөрзүннү камгалаар, үнүштерге болгаш дириг амытаннарга, геология байлактарынга болгаш өске-даа чүүлдерге багай салдар чедирерин чайладыр сорулгалыг болур.

42 чүүл. Черлерни кадагалаарының болгаш ажыглаарының чуруму

Чер ээлери болгаш чер ажыглакчылары, ооң иштинде арендаторлар:

девискээрлерни шын ажыглаарын;

хөрзүннүң, а ол ышкаш черниң өске-даа шынарларын катап тургузарын база бедидерин;

черни суг болгаш хар эрозиязындан, элезиннелип, үерге алзырындан, малгашталдырарындан, ийи удаа куюжурландырарындан, кургаарындан, дыгыжып-кадыырындан, бүдүрүлге артынчыларындан, химиктиг болгаш радиоактивтиг бүдүмелдерден, үрелиишкиннерниң өске-даа хевирлеринден хирленип үрелирин болдурбазын;

көдээ ажыл-агыйның ажыглал черлеринге чадаң болгаш үүрмек ыяштарның үнмес турарын, черниң культура-техниктиг байдалын баксырадыр өске-даа чорудуушкуннарны болдурбазын;

бир эвес хөрзүннүң үнүш-дүжүткүр чоруун өске аргалар-биле катап тургузары болдунмас болза, көдээ ажыл-агыйның ажыглал черлерин катап ажыглаары-биле оларны консервастаарын:

үрелген черлерни рекультивастаары, оларның үнүш-дүжүткүр чоруун болгаш черниң өске-даа ажыктыг шынарларын бедидерин;

черниң үрелгени-биле холбашкан ажылдарны чорудар үеде хөрзүннүң үнүш-дүжүткүр каъдын союп, ажыглаарын болгаш камгалаарын боттандырар.

Черни камгалаар талазы-биле ниити эвилел болгаш республика программаларынга хамаарышкан эргежок чугула хемчеглерни күрүне органнары хүлээп алыр.

Черни камгалаарының чурумун ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгалары доктаадыр.

43 чүүл. Черниң байдалынга салдар чедирер объектилерни, бажыңнарны болгаш тудугларны тургузар, төлевилээр талазы-биле экологтуг негелделер

Чаа болгаш эде кылып турар объектилерни, бажыңнарны болгаш тудугларны тургузар, төлевилээр үеде, а ол ышкаш черниң байдалынга багай салдар чедирер чаа технологияларны шиңгээдип ап турар үеде черни камгалаар талазы-биле хемчеглерни көрген болгаш боттандырган турар ужурлуг.

Черни деградациядан азы үрелиишкинден камгалаар хемчеглерни хандырбаан объектилерни ажыглалга киирерин база технологияларны ажыглаарын хораан.

Черниң байдалынга багай салдар чедирер объектилерни тургузарда чер тургузуунуң, бойдус камгалалының болгаш өске-даа органнарның дугуржулгазын ёзугаар ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгазында тодаратканын ёзугаар шиитпирлээр.

44 чүүл. Черни чөптүг ажыглааны болгаш камгалааны дээш экономиктиг идиг бериишкини

Черни чөптүг ажыглааны болгаш камгалааны дээш экономиктиг идиг бериишкиниң хөрзүннү камгалаарынга болгаш катап тургузарынга чер ээлериниң болгаш чер ажыглакчыларының, ооң иштинде арендаторларның хөрзүннүң үнүш-дүжүткүр чоруун камгалаарынга болгаш катап тургузарынга, бүдүрүлге ажыл-чорудулгазының түңнелинде тургустунуп кээр багай уржуктардан черни камгалаарынга сонуургалын бедидеринче угландырган аңаа хамааржыр чүүлдер болза:

Оларның буруузу чокта үрелген черлерни катап тургузарынга эвилел, республика азы чер-чер бюджеттеринден акша-хөреңгини үзүп бээри;

Көдээ ажыл-агыйны шиңгээдип ап, азы ажылдарны чорудар үеде оларның байдалын экижидип турганы чер участоктары дээш төлевирден хостаары:

Чиигелделиг чээлилерни тыпсыры;

Оларның буруузу чокта түр када соксаткан участоктарның түңнелинде тыптып келген орулгаларның чамдык кезиин бюджеттен эгидери;

Черниң шынарын экижиткени, хөрзүннүң үнүш-дүжүткүр чоруун, арга-арыг фондузунуң продуктулуг болурун бедиткени дээш, экология талазы-биле арыг продукцияны бүдүргени дээш шаңнап-мактаары.

Черни чөптүг ажыглааны болгаш камгалааны дээш экономиктиг идиг бериишкининге холбашкан хемчеглерни боттандырарының чурумун ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгалары доктаадыр.

XI БӨЛҮК

ЧЕРНИ АЖЫГЛААРЫ БОЛГАШ КАМГАЛААРЫ ДЭЭШ КОНТРОЛЬ

45 чүүл. Черни ажыглаары болгаш камгалаары дээш күрүне контролюнуң сорулгалары

Черни ажыглаары болгаш камгалаары дээш күрүне контролюнуң сорулгазы болза черни чөптүг ажыглаар болгаш камгалаар сорулгаларга дүүштүр чер хоойлужудулгазының негелделерин бүгү күрүне болгаш хөй-нити органнарының, күрүнениң, кооперативтерниң болгаш өске-даа хөй-нити бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларының, а ол ышкаш хамаатыларның сагаан турарын хандырары болур.

46 чүүл. Черни ажыглаары болгаш камгалаары дээш күрүне контролюн боттандырар органнар

Черни ажыглаары болгаш камгалаары дээш күрүне контролюн улус депутаттарының Советтери болгаш тускай бүзүреттирген органнар боттандырар.

Черни ажыглаары болгаш камгалаары дээш күрүне контролюнуң чурумун ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгалары доктаадыр.

47 чүүл. Чер хайгааралының системазы (Мориторинг)

Чер хайгааралының системазы дээрге, чер байдалының дугайын хайгаараар система болур, ол система болза, чер фондузунуң байдалында өскерилгелерни чогуур үезинде илередири, оларны үнелеп көөрү, багай чоруктарны баш удур сагындырары болгаш чайладыры болур. Чер хайгааралының системазының структуразын, ону тургузарының чурумун ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели доктаадыр.

XII БӨЛҮК

КҮРҮНЕНИҢ ЧЕР КАДАСТРЫ

48 чүүл. Күрүнениң чер кадастрының сорулгазы

Күрүнениң чер кадастрының сорулгазы болза, ону чөптүг ажыглаар болгаш камгалаар, чер харылзааларын, чер тургузуун таарыштырар, чер дээш төлевириниң хемчээлдерин үндезинниг болдурар, ажыл-агый чорудулгазын үнелээр талазы-биле чер дугайында медээлерни улус депутаттарының Советтеринге, ол талазы-биле сонуургалдыг организацияларга, бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, организацияларга болгаш хамаатыларга чогуур медээлерни бээри болур.

49 чүүл. Күрүнениң чер кадастрын киирериниң ужуру болгаш чуруму

Күрүнениң чер кадастры болза, чер эрге-чурумунуң дугайында, черни чер ээлеринге, чер ажыглакчыларынга хуваарының, чер категориязының, черлерниң шынарының болгаш улус ажыл-агыйынга үнезиниң дугайында эргежок чугула медээлериниң болгаш документилериниң системазы болур.

Күрүнениң чер кадастрын топограф-геодезия, картография, хөрзүн, геоботаника болгаш өске-даа шинчилелдерни барымдаалап, черниң кандыг байдалдын көрүп, чер ээлеринге болгаш чер ажыглакчыларынга бижыглап бүрүткээри-биле чорудуп, боттандырар.

Күрүнениң чер кадастрын бүгү чуртка чаңгыс аай система ёзугаар күрүне бюджединиң күселин ёзугаар чер тургузуунуң органнары чорудар.

Күрүнениң чер кадастрын тургузар чурумун ССРЭ-ниң Министрлер Чөвүлели тургузар.

XIII БӨЛҮК.

ЧЕР ТУРГУЗУУ

50 чүүл. Чер тургузуунуң сорулгазы болгаш ужур-утказы

Чер тургузуу дээрге, чер тургузуун боттандырарынче, черни ажыглаарын болгаш камгалаарын организастаар талазы-биле улус депутаттарының Советтериниң шиитпирлерин, экологтуг хүрээлелге чаагай байдалды тургузарынче болгаш бойдус ландшафтыларын экижидеринче угланган хемчеглерниң системазы болур.

Чер тургузуунда көрдүнген чүүлдер болза:

1) чер курлавырларын ажыглаар болгаш камгалаар схемаларны болгаш чер тургузуунуң схемаларын ажылдап кылыры;

2) чер-черге административтиг девискээр тургузугларының кызыгаарларын доктаадыры;

3) ам кижилерниң ээлеп турар черлеринге болгаш чер ажыглалынга чурумну тургузары, чаа черлерни тургузарының төлевилелдерин тургузары, чер участоктарын натура ёзугаар хуваары, черни ээлээр болгаш ажыглаар эргени шынзыткан документилерни белеткээри;

4) черни ажыглаарынга болгаш камгалаарынга холбашкан ажыл-агыйның иштики чер тургузуунуң төлевилелдерин болгаш өске-даа төлевилелдерни ажылдап кылыры;

5) черни ажыглаарының болгаш камгалаарының баш удур көөр ниити эвилел болгаш регионалдыг программаларын ажылдап кылыры;

6) бойдусту камгалаарының, катап тургузарының болгаш камгалалдыг чурумнарлыг онзагай девискээрлерниң кызыгаарларын доктаадыры болгаш тургузарын үндезинниг шиитпирлээри;

7) чер тургузуунуң төлевилелдерин боттандырары дээш автор хайгааралын тургузары;

8) топограф-геодезия, картография, хөрзүн, геоботаника болгаш өске-даа шинчилелдерни болгаш дилээшкиннерни чорудары.

51 чүүл. Чер тургузуун организастаары

Күрүнениң чер тургузуунуң организациялары бюджет, хөреңгизиниң күсели-биле чер тургузуун боттандырар. Чер участоктарын үндезини-биле экижидеринге болгаш камгалаарынга холбашкан чер тургузуунуң төлевилелдерин чер ээлериниң болгаш чер ажыглакчыларының инициативазын ёзугаар оларның хөреңгизиниң күсели-биле чер тургузуунуң өске организациялары боттандырып болур.

XIV БӨЛҮК

ЧЕР МАРГЫЛДААЛАРЫН ШИИТПИРЛЭЭРИ БОЛГАШ ЧЕР ХООЙЛУЖУДУЛГАЗЫН ХАЖЫТКАНЫ ДЭЭШ ХАРЫЫСАЛГА

52 чүүл. Чер маргылдааларын шиитпирлээриниң чуруму

Чер маргылдааларын улус депутаттарының чер-чер Советтери, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгаларында айыткан чурумну ёзугаар суд азы күрүне арбитражы шиитпирлээр.

Чер харылзааларынга холбашкан өнчү-хөреңги маргылдааларын суд азы күрүне арбитражы боттарының эрге-хүлээлгелеринге дүүштүр шиитпирлээр.

Бир республиканың бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларының өске республиканың девискээринде чер ажыглалының айтырыгларының талазы-биле маргылдааларын аңаа сонуургалдыг республикаларның төлээлекчилеринден деӊ эгелээшкиннерге тургузар комиссияларга чугаалажып көөр. Бир эвес комиссия дугуржулгалыг шиитпирге келбес болза, бо айтырыглар талазы-биле маргылдааларны ССР Эвилелиниң хоойлужудулгазында доктааткан чурумну ёзугаар көөр.

53 чүүл. Чер хоойлужудулгазын хажытканы дээш харыысалга

Чер участоктарын садып ап, садып, белекке берип, шаалдага берип, кара туразында орнап болбас.

Чер участоктарын кара туразында ээлеп ап, а ол ышкаш көдээ ажыл-агый база өске-даа черлерни үреп-будап, оларны химиктиг болгаш радиоактивтиг бүдүмелдер-биле хирлендирип, бүдүрүлге артынчылары-биле, суглар-биле боктадырып, хирлендирип, черлерниң байдалынга таарымча чок салдар чедирер объектилерни тургузуп, тудуп, төлевилеп, ажыглалга киирип, түр ээлеп турар черлерин эгидерин саадаткан, азы черлерни ажыглаар байдалче киирер талазы-биле хүлээлгелерин күүсетпээн, чер ажыглалының кызыгаарларында ылгавыр демдектерни узуткаан, күрүне бүрүткелинге меге медээлер берип, черни учетка алырынга болгаш үнелээринге меге медээ берген буруулуг кижилерни ССР Эвилелиниң, эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгаларынга дүүштүр негелде, административтиг азы кеземче харыысалгазынга киирер.

Кара туразында ээлеп алган чер участоктарын оларның хамааржыр черлеринге кара туразында ажыглаан үезинде үндүрген чарыгдалдарны эгитпейн, дедир эгидер.

Чер хоойлужудулгазынга өске-даа хевирлерниң хажыдыышкыннарын кылганы дээш харыысалга онаарын эвилелдешкен болгаш автономнуг республикаларның хоойлужудулгаларынга доктааткан туруп болур.

Чер хоойжудулгазын хажытканының түңнелинде оларның чедирген когаралын бүдүрүлгелер, албан черлери, организациялар болгаш хамаатылар эгидер хүлээлгелиг.

XV БӨЛҮК

ДЕЛЕГЕЙ КЕРЭЭЛЕРИ

54 чүүл. Делегей керээлери

Бир эвес ССРЭ-ниң чер хоойлужудулгазында айыттынганындан өске дүрүмнү ССРЭ-ниң делегей керээзинге айыткан болза, ындыг таварылгада делегей керээзиниң дүрүмүн ажыглаар.

Бир эвес эвилелдешкен республиканың делегей керээзинге ол эвилелдешкен республиканың чер хоойлужудулгазында көрдүнгенинден аңгы дүрүмнү айыткан болза эвилелдешкен республиканың чер хоойлужудулгазынга хамаарыштыр база-ла ындыг чурумну ажыглаар.

ССРЭ-ниң Дээди Совединиң Даргазы М. ГОРБАЧЕВ.
Москва, Кремль. 1990 чылдың февраль 28.

ХЕРЭЭЖЕНГЕ—ИЕГЕ, ХЕРЭЭЖЕНГЕ—АЖЫЛ-ИШЧИГЕ

Байырлал бүдүүзүнде ССР Эвилелиниң Улуг театрынга херээженнерниң адрезинге чүректиң ханызындан чылыг сөстер дыңналып, чурттуң ниитилел амыдыралынга оларның күш-ажылын болгаш ролюн бедии-биле үнелеп турган. Улус депутаттарының хоорай Соведи, СЭКП Москва хоорай комитеди делегейниң херээженнер хүнү Март 8-ке тураскааткан байырлыг хуралды аңаа март 7-де эрттирген.

Аңаа М. С. Горбачев, В. И. Воротников, Л. Н. Зайков, В. А. Крючков, В. А. Медведев, Н. И. Рыжков, А. Н. Яковлев, А. П. Бирюкова, А. И. Лукьянов, Б. К. Пуго, Г. П. Разумовский, О. Д. Бакланов, А. Н. Гиренко, Ю. А. Манаенков, Е. С. Строев, Г. И. Усманов, И. Т. Фролов олар киришкен.

Залга — найысылалдың херээженнер активчилери, күш-ажылчы коллективтерниң, партия, совет болгаш хөй-нити организацияларының төлээлекчилери, ССРЭ-ниң улус депутаттары, эртем болгаш культураның ажылдакчылары чыылган. Эрткен чылдарда ышкаш чаңчыгып калганывыс президиум сценага турбаан, узун илеткелдер-даа болбаан.

Совет херээженнерге СЭКП Төп Комитединиң байыр чедириишкинин номчаан.

Бистиң Төрээн чуртувустуң ажыл-херектеринге херээженнерниң киирип турар улуг-хуузун Март 8-тиң бүдүүзүнде үнелээри чаагай чаңчыл апарган деп, Совет херээженнер комитединиң даргазы, ССРЭ-ниң Дээди Совединиң кежигүнү З. П. Пухова чугаалаан. Бистиң төөгүвүстүң бүгү үе-чадаларында — социализмни тургузарынга, ооң чаалап алыышкыннарын Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында камгалаарынга, дайын сөөлүндеги катап тургузуушкунга Советтер чуртунуң уруглары партияның болгаш улустуң идегелин шынзыдып келген. Бо хүннерде херээженнер ниитилел бүдүрүлгезиниң бүгү талаларында боттарын бадыткап турар.

Ынчалза-даа ниитилел бөгүн херээженнерниң мурнунга улуг өрелиг бооп турар деп оратор демдеглээн. Шиитпирлеттинмээн хөй айтырыгларга херээженнер таваржып турар. Херээженниң байдалын экижидер талазы-биле күрүне программазын ССРЭ-ниң Дээди Совединде болгаш чазакта долу күш-биле ажылдап кылып турарын Совет херээженнер комитединиң даргазы дыңнаткан.

Херээженнер чуртта байдалды чаңгыс аай көрбейн турар деп ол уламчылаан. Эде тургустунуушкунну бүгү чүректери-биле деткип, хүлээп алза-даа, оларның чамдыктары ооң темпилеринге болгаш түңнелдеринге сеткил ханмайн турарын, ынчалза-даа олар бисти дүвүредип турар айтырыгларны шиитпирлээринге бүгү күжүн, билиин, талантызын бээр дээрзин бүзүреткен.

РСФСР-ниң алдарлыг башкызы В. А. Караковский бодунуң өөреникчилери-биле кады, ССРЭ-ниң улустуң артистери Л. И. Семеняка болгаш Е. Е. Нестеренко совет херээженнерге байыр чедирген.

(СЭТА-ның корр.)

Тыва АССР-ниң улус депутаттарының соңгулдаларының түңнелдериниң дугайында округ соңгулда комиссияларының дыңнадыы

(Эгези № 56 «Шында»).

Округтар аайы-биле улус депутаттарынга кандидаттын фамилиязы, ады, адазынын ады	Округ талазы-биле соңгукчуларның ниити саны	Бадылаашкынга киришкени	Күш чок болган бюллетеньнер	Улус депутадынга кандидат дээш бадылаашкын саны		Улус депутадынга кандидатка удур бадылаашкын саны		соңгулдаларның түңнели
				саны	хуу	саны	хуу	
Кызыл район								
77. Баян-Кол								
Болдук Юната Даш-ооловна	1233	1182	79	157	13,3	946	80,9	соңгутпаан
Ооржак Эрес-оол Хаянгырбаевич	1233	1182	79	488	41,3	615	52,0	катап бадылаашкын
Содунам Андрей Байкараевич	1233	1182	79	422	35,7	631	57,6	катап бадылаашкын
78. Кара-Хаак								
Оюн Вера Октябрьевна	1313	1248	73	250	20,0	925	74,1	соңгутпаан
Савилов Владимир Степанович	1313	1248	73	512	41,0	663	53,1	катап бадылаашкын
Семенов Александр Иванович	1313	1248	73	382	30,6	793	63,5	катап бадылаашкын
79. Сукпак								
Бессонов Виктор Гурьевич	2471	2059	94	895	43,5	1070	52,0	соңгутпаан
Толкачев Геннадий Владимирович	2471	2059	94	885	43,0	1080	52,4	соңгутпаан
80. Кур-Чер								
Очур-оол Владимир Салчакович	1230	1230	—	1180	95,9	50	4,1	соңгуткан
81. Шамбалыг								
Мөге-Хүрең Хунай-оол Донгакович	700	685	43	292	42,6	350	51,1	соңгутпаан
Ондар Оттук-оол Бопукович	700	685	43	334	48,8	308	45,0	соңгутпаан
82. Шынаа								
Хертек Агбаан Сюрюнович	982	969	26	203	20,9	740	76,4	соңгутпаан
Чадамба Владимир Федорович	982	969	26	740	76,4	203	20,9	соңгуткан
Мөңгүн-Тайга район								
83. Мугур-Аксы								
Ширшин Григорий Чоодуевич	1541	1541	7	1053	68,3	481	31,2	соңгуткан
84. Кызыл-Хая								
Иргит Василий Хүреш-оолович	1009	1009	9	226	22,4	774	76,7	соңгутпаан
Хемер-оол Владимир Думатович	1009	1009	9	769	76,2	231	22,9	соңгуткан
Өвүр район								
85. Хандагайты								
Дембирел Анатолий Салчакович	1458	1327	—	1070	80,6	257	19,4	соңгуткан
86. Дус-Даг								
Тумат Найырал Осур-оолович	1440	1435	10	1241	96,5	184	12,4	соңгуткан
87. Саглы								
Куулар Болат-оол Ширнеевич	801	794	33	338	42,6	423	53,3	соңгутпаан
Куулар Любовь Санчи-Бидиповна	801	794	33	414	52,1	347	43,7	соңгуткан
88. Солчур								
Ооржак Шериг-оол Дизижикович	764	750	12	616	82,1	122	16,3	соңгуткан
Яндай-оол Вячеслав Бавуевич	764	750	12	90	12,0	648	86,4	соңгутпаан
Бии-Хем район								
89. Туранның Соңгу								
Доржу Иван Демир-оолович	1813	1462	107	519	35,5	836	57,2	соңгутпаан
Перфильев Илья Васильевич	1813	1462	107	630	43,1	725	49,6	соңгутпаан
90. Туранның Төп								
Гончаров Валерий Николаевич	1425	1159	83	414	35,7	662	57,1	катап бадылаашкын
Доржу Нина Ефимовна	1425	1159	83	300	25,9	776	66,9	катап бадылаашкын
Норбу Юрий Яковлевич	1425	1159	83	258	22,3	818	70,5	соңгутпаан
91. Туранның Мурнуу								
Титов Виктор Дмитриевич	1450	1074	2	701	65,3	371	34,5	соңгуткан
92. Тарлаг								
Трофимов Василий Константинович	1255	1230	12	1126	91,5	92	7,5	соңгуткан
93. Өөк								
Дотпа Демир-оол Салчакович	1355	1278	—	1086	85,0	192	15,0	соңгуткан
94. Хадын								
Мишарин Юрий Александрович	1088	1080	37	354	32,8	689	63,8	соңгутпаан
Чихачев Юрий Андреевич	1088	1080	37	539	49,9	504	46,7	соңгутпаан
Таңды район								
95. Бай-Хаак								
Рогило Василий Васильевич	1400	1040	—	732	70,4	308	29,6	соңгуткан
96. Балгазын								
Курнутов Виктор Дмитриевич	1971	1693	201	365	21,5	1127	66,6	катап бадылаашкын
Соколов Ефим Маркович	1971	1693	201	311	18,4	1181	69,7	соңгутпаан
Шиганов Анатолий Васильевич	1971	1693	201	730	43,1	762	45,0	катап бадылаашкын
97. Владимировка								
Лавриненко Иван Петрович	1210	1098	64	581	52,9	453	41,3	соңгуткан
Сарыглар Иван Бавуевич	1210	1098	64	399	36,3	635	57,8	соңгутпаан
98. Дүрген								
Сонам-Байыр Анжима Шаракбюевна	1289	1061	—	842	79,4	219	20,6	соңгуткан
99. Кочетово								
Монгуш Мышкыр-оол Чоллак-Ашакович	901	892	—	799	89,6	93	10,4	соңгуткан
100. Межегей								
Губарев Юрий Кузьмич	1215	1056	8	688	65,1	360	34,1	соңгуткан
101. Сосновка								
Бочкарев Александр Федорович	1128	908	45	336	37,0	527	58,0	соңгутпаан
Гостюхин Михаил Константинович	1128	908	45	393	43,3	470	51,7	соңгутпаан
102. Хову-Аксының Барыын								
Каалыр-оол Артем Александрович	921	585	47	308	52,6	230	39,3	соңгуткан
Карпова Любовь Александровна	921	585	47	148	25,3	390	66,7	соңгутпаан

(Уланчылыг).

СОҢГУЛДАЛАР ЭРТКЕН, ДЕМИСЕЛ УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Россия Федерациязының, чер-чер Советтериниң улус депутаттарының март 4-те эрткен соңгулдалары соңгулда кампаниязын дооспаан. Катап бадылаашкыннар, а округтарның эвээш эвес кезиинге — катап соңгулдалар болур. Баш удур алган медээни ёзугаар алырга, Россияның парламентизиниң сес чүс ажыг округтарынга депутат мандаттары боттарының ээлерин тыппайн барган.

Республикада ниити байдал ала шокар чүве. Чижээ, Камчаткада болгаш Удмурт АССР-де соңгулда округтарының чаңгызынга-даа тиилекчи илереттинмээн, а Краснодар крайга 35 депутаттың чүгле чаңгызын соңгаан, Горький областа 25 депутаттың чаңгызын соңгаан.

Коми АССР-ден РСФСР-ниң улус депутады атты «Интауголь» деп концерниң «Капитальная» дээр шахтазында бригадир коммунист Н. М. Кашников кара чааскаан алган. Ол, Интада № 830 девискээр округунга тиилээн. Автономнуг республиканың девискээр болгаш национал-девискээр талазы-биле өске он округтарынга соңгулдалар түңнел бербээн, ынчангаш ол округтарга катап бадылаашкыннарны чорудар.

Воркутада № 110 национал-девискээр соңгулда округунга соңгулда мурнунуң демисели тергиин чидиг байдалга эрткен. Аңаа чээрби кандидаттарны бүрүткээн. Округтуң соңгулда комиссиязының даргазының дыңнатканын ёзугаар алырга, баштайгы үеде ол округтан депшиткен ССРЭ-ниң хөмүр-даш үлетпүрүнүң министри М. Т. Щажов болгаш «Комсомольская» шахтада даг мастери, Воркута хоорайның ажылчын комитединиң кежигүнү В. Б. Яковлев олар чижикчилеринден дыка мурнай берген турган. Ам бо ийи кордакчының кайы-бирээзи республиканың улус депутадынга соңгуттурар апаар.

Соңгуттурганнарның аразында — ажылчыннар, чогаалчылар, эртемденнер, журналистер, чоннуң янзы-бүрү кезектериниң төлээлекчилери бар. Чижээ, Соңгу Осетияда улус депутаттарының аразында ажылчыннар болгаш колхозчулар 29.7 хуу, эртемниң, культураның, уран чүүлдүң, чырыдыышкынның болгаш кадык камгалалының ажылдакчылары — 11.7 хуу, бүдүрүлгелерниң болгаш каттыжыышкыннарның удуртукчулары — 13.5 хуу боор турар. Ооң-биле кады чамдык ёзу барымдаалаан каттыжыышкыннар партия болгаш күрүне аппарадының ажылдакчыларынга удур идепкейлиг пропаганданы чорудуп турза-даа, округтарның хөй нуруузунуң соңгукчулары боттарының регионнарының удуртукчуларынга бүзүрелди көргүскен. Чижээ, Пенза областа СЭКП обкомунуң ийиги секретары Б. Ф. Зубков, облкүүском даргазы А. Ф. Ковлягин олар РСФСР-ниң улус депутаттарынга, Краснодар крайдан край Совединге партия болгаш совет органнарындан 42 ажылдакчы соңгуткан.

Ооң-биле чергелештир чамдык автономнуг республикаларның, областарның партия болгаш совет удуртукчулары илдең-не аштырыышкынга таварышкан. Чижээ, СЭКП Удмурт обкомунуң, партияның Ижевск хоорkomунуң секретарьлары демиселден үнген. Автономнуг республиканың улус депутадының мандадын алыр дээш чүгле партияның область комитединиң бирги секретары П. С. Грищенко кордап турар. Ынчалза-даа ону катап бадылаашкын тодарадыр.

Бир эвес соңгукчуларның идепкейин көөр болза, байдал база аңгы-аңгы. Чижээ, март 4-те Пенза областың соңгукчуларының 87 хуузу, Краснодар крайдан барык 80 хуузу, Удмурт АССР-ден — 76,2 хуузу соңгулда участоктарынга келгилээн. Красноярск крайда Норильскиниң № 210 девискээр округунга элдеп болган. Соңгулда участоктарынга соңгукчуларның чүгле чартык кезии келген. Край Совединиң улус депутаттарын соңгууру Солаңгылыг куржаг ындында бо хоорайга база болбаан, соңгукчулар келбээн. Камчатка областың чамдык округтарынга ындыг байдал база болган.

Ынчангаш катап бадылаашкыннарны март 18-те, а катап соңгулдаларны апрель 22-де чорудар.

(СЭТА-ның корр.).

Оорларның оруу муңгаш

«ДЕМНИГ СААСКАН ТЕВЕ ТУДУП ЧИИР»

1. «Думчукка тулганда, бызаа сугжу»

Ийи айның 17-ниң хүнү бедик дагларның бажын ажыр бакылап келген. Өвүрге ол хүн каан, аяс, соок болган. «Коммунизмче орук» совхозтуң аныяк чылгычызы Михаил Догбал Бора-Шейде кыштаанда өөнден үнүп келген. Чылгызын хавырып көөрү-биле аъдын эзертеп кааш, чемненип олурган. Ооң чылгычы эжи Хандагайты Культура бажыңының чанында тургустунган «Буланныг» аас чогаал ансамблиниң удуртукчузу Валерий Монгуш улустуң ырыларының күүселикчилериниң «Декей-оо» республика байырлалынга киржири-биле аъттаныпкан турган. Уран талантылыг улус база магалыг-ла чүве-дир ийин. «Мен мында чааскаан чылгы кадарып, соокка доңуп чорупп турумда, ол Кызылда «декей-оолап» хөглеп, базып турар. Кайгал эр шаңналдыг кээр-ле боор. Алыс мээң ээлчээм болгай» деп, ооң эжи иштинде бодаан. Чылгы Манчүректиң Ак-Даш девискээринде артып калган болгай. Каш шак дургузунда кайын оор аксынга таваржы бээр деп. Ынчалза-даа бергедээн шаг, кум кынны бээр аразында будун чылгыны сүре берип болур. Ээ, далашпааже хоржок.

Хенертен чылгычының ыттары чиринейндир туруглады берген. Удаваанда даштын аъттыг кижи маңнадып келгеш, өгже базып кирип келген. Амыр-менди солушканының соонда, кожазы чылгычы Андрей Монгуш чугаалаан:

— Бертен чылгың көрүп кагдың бе? Манчүректиң Ак-Дашка чылгы көрүп чордум. Кезек чылгыны оорлар сүре берген ышкаш. Истеп көөрүмге, Улуг Чыргакыже углай сүрүп чорупкан ышкаш. Билдингир-ле сээң чылгың боор, барып оңчалап көрбес болзунза хоржок болду бе, эжим.

— Шын-шын. Дүрген хемчээн албас болза кайын боор. Кады барып көрүптээли — дээш, Михаил дашкаар далаш базыпкан.

Бора-Шей кайы сен дээш аъттар соок, дүвүлүг хатты соонга арттырбышаан, мурнун былаажып ылып олурган. Чылгыны оңчалап көөрге, 166 беден 13 баш чок болган. Ам канчаар «думчукка тулганда, бызаа сугжу» дээри ышкаш чылгычылар Михаил Догбал, Андрей Монгуш, Орлан Ондар үжелээ чылгыны истеп чорупкан. Оорлар база кажар. Чамдык черлерге сүрген малдарының истерин будап бар чыдары база илден болган. Моолдуг-Хем чедир истеп келирге, тайгадан «Нива» дээр машина кел чыткан. Канчап билир, чүүден чүү-даа болу бээр чадавас, чүнү көрген эвес болар дээн бодал-биле машинаны дозупкан. Үнүп келзе-ле, милиция ажылының хоочуну, амгы үеде районда аңныыр черинин ажылдакчызы, пенсионер Монгуш Тас болган. Чылгычылар амырай берген. Чүге дээрге мал-маганын чидирген, чүү-хөөзүн оорлаткан кижилер пенсияда-даа болза милиция ажылының хоочуннары Монгуш Тас-биле, Сенди-Сүрүң Монгуш-биле чугаалажып, арга-сүме алыр турган. Ынчангаш байдалды чылгычылар чугаалап бергеш, милиция черинге дарый сөс чедирерин оон дилээн.

Кыштың соогунда, муңгаш харлап, танывазы черлеп, бир черге исти чидирип, өске черден тып ап чорааш, исчи чылгычылар Чыргакы бажын ашкаш, Кара-Суг аксынга чорда, караңгы дүн дүжүпкен. Аңаа черниң чөөнинге аъш-чем чок доңуп хонганнар. Эртенинде дан бажындан, чер чырып келири билек, истээш, Теве-Адар аксынга келген. Ында бир машина изи бар болган. Ооң мурнунда бир машина база чораан ышкаш.

Орта база хонар ужурга таварышкан. Хат коолады хадып, хар чаап хонган. Эртенинде исти кезип көөрге, мун-не бакка-сокка көстүр. Хаттыг-Чазы деп черге кээрге, бир машинаның изи орук хажыызынче үне берген, мурнунда хүн чораан машина болган. Ону истеп чеде бээрге, бир оргулааш черде ыяш аразында бир бениң кежи, бажы чыткан. Оорларның бирээзи бир малды өлүрүп алгаш чоруй барганы тодаргай апарган. Элээн ырадыр ис кезип чортуп чорааш, читкен малдарының истерин тып алганнар. Элдиг-Хем суурга чоокшулап орда, оон үстү-биле сүрүп чорупканы илерээн. Кылын хар чагганындан оон ыңай ис читкен.

Суурга келгеш, олап кымның машиназы эрткенин сураглап эгелээн. Амыр чүве кайда боор, кижилер белен сөс этпес болган. Моон мурнунда маңаа мал чидирипкеш, каш удаа кээп турганындан, чамдык кижилерни таныыр болганы Михаилге дөгүм болган. Бир өгден бир бажыңче кирип, чугаа эреп чоруп тургаш, хамык ужур машинаның ээлерин билип алыры чугула дээрзин ол ыяк билген. Ынчап тургаш ол суурда электриктеп ажылдап турар Монгуш Дадар-оол Баянович деп кижиниң акызы Чөөн-Хемчикте улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи Алдын-оол деп кижи дээрзин билип алган. Ынчалза-даа эът чүдүрген дугайы билдинмес. Ол хүн суур таварып эрткен чаңгыс машина ол болган. Чылгычылар дугурушкаш, ийи эжиң Өвүрнүң иштики херектер килдизинге сөс чедирери-биле чорудупкаш, Михаил Догбал артып калган. Ол бир кижиден мотоцикл ачылап алгаш, ол бениң бажын, кежин суурга эккеп алган. Бир хонган, милиция ажылдакчылары келбээн.

Күрүнениң малын чидирген кижи канчап аңаа орар. Эртен ол-ла мотоцикли-биле Шолбан деп эш тып алгаш, Ары-Хемге баргаш, ис кезип эгелээн. Кышкы соок хевээр турда, мото-биле чорууруңга чүгле шыдамык кижи шыдаар. Малдарны Ары-Хемни өрү алзы сүрүп чоруй барган изин база катап тып алгаш, чылгычы дыка өөрээн. Муңгаш хар чаптып чоруй барганындан мотоцикл оон ыңай чорууп шыдавас болган. Чыргакы суурга келгеш, кодээ Совет күүскомунуң даргазынга кире дүшкеш, Өвүрден милиция ажылдакчылары келген бе дээрзин айтырган. Дүүн келгеш, чоруй барган болган. Оорлар Аяңгатыже кирген боор деп каразааш, мотоцикл-биле орукка чедиртип алгаш, чылгычы Михаил Догбал Барыын-Хемчикче машина дозуп чеде берген. Оон база аалдар кезип, чугаа үндүрүп алырын бодап чоруп турган. Ол-ла хүн почтадан Өвүрнүң милиция черин чагыдып алгаш: «Малдар Аянгаты суурже кирген ышкаш-тыр, дүрген чедип келиңер» деп дыңнаткан. Олары Кызыл-Мажалыкка шагдаа черинге дүшчүп алырын, дарый үнүпкенин дыңнаткан. Чылгычы аалдан үнгеш, беш хонук дургузунда истеп, сүржүп келгениниң эртенинде милиция ажылдакчылары дүнекинин 12 шак турда, суурга чедип келгеш, чылгычы Михаил Догбал-биле ужуражы берген...

2. Оперативтиг бөлүк

Өвүр райкүүскомунуң иштики херектер килдизинге февраль 18-те «Коммунизмче орук» совхозтуң чылгызын оор алган деп медээни Тас Монгуш болгаш өскелер-даа дыңнадып келген. Медээ соо-биле чоруткан бөлүк милиция ажылдакчылары Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик районнарның девискээринге сураглап, дилеп чорааш, таптыг чүве тыппайн ээп келген. Ынчангаш милиция органы оперативтиг бөлүктү база катап тургускан. Бөлүктүң удуртукчузу истелге килдизиниң улуг байысаакчызы, милицияның капитаны Октябрь Салчакович Алдын-оол болган. Февраль 22-де иштики херектер килдизиниң начальнигиниң оралакчызы Геннадий Куулар, кем-херек истээр килдистиң инспектору Михаил Очур, милиция органының хоочуну, пенсионер Монгуш Тас Чадаана хоорайже аъттаныпкан. Сөс чедирип келген улустуң чугаазын ёзугаар бир-ле дугаарында Элдиг-Хем чораан машинаны сураглап эгелээн. Ук машина хоорайже аъттаныпкан. Ол дээрге, Чөөн-Хемчик райкүүскомунуң улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи Алдын-оол Баянович Монгуштуң А62-02 ТВ дугаарлыг «УАЗ-469» деп машиназы-дыр. Кемниг херек үүлгедип алган кижи дораан-на кайын чугаалап бээр ийик. Ол суурга уругдарыым чедирип чорааным шын, кандыг-даа мал эъди сөөртпээн мен дээрзин бадыткап, өчүк бербээн. Байысаалганы кыңчыктырбайн чорудуп келген соонда, ам-на шынын чугаалаар ужурга ол таварыпкан.

Өчүк ёзугаар болгаш капитан О. Алдын-оол база өске-даа милиция ажылдакчыларының чугаазы-биле алырга херек мындыг байдалдыг болган. Хая-чуктап алыры-биле районнуң «Ленинчи орук» солунунуң редактору Биче-оол Арбаасатович Донгак, улус өөредилге килдизиниң эргелекчизи Алдын-оол Баянович Монгуш, районда күрүнениң айыыл чок чер комитединиң чолаачызы Мерген Эренекович Ооржак Элдиг-Хемге баргаш, Хаттыг-Чазы деп черже чорупканнар. Орайтадыр чоруп олурарга, шырыш аразында бир-ле аңның караа хып турган. «Аңчылар» аяар кедеп чеде бергеш, боолаптарга, аң өлүг кээп дүшкен. Чеде бээрге, оозу өле бе боол-тур. Ам канчаар орук олчазын черге кааптар эвес, суур халдып киргеш, Алдын-оол дуңмазы Дадар-оолду эдертип алгаш келгеш, малдың эъдин союп бускаш, үлежип алганнар. Оон караңгы ажыглап Чадаана кайы сен дээш халдып ыңай болган...

Ол үеде Чадаана хоорайга келген Өвүрнүң милиция ажылдакчылары оларны тус-туста бажыңнарынга баргаш, бооларын хавырып, үлешкен эъдин база чамдыктарындан тып алган. Ийи боо Чөөн-Хемчик районнуң аңныыр үлетпүр ажыл-агыйы чериниң болган. Республикага аңнаар сезон декабрь 29-та доозулган турда, ол бооларны чүге ол улуска бергени билдинмес. Ол ышкаш М. Ооржактың чугаазы-биле алырга, бир бооңу районнуң прокурорундан ачылап алган болуп турар. Редактор Биче-оол Донгактың бажыңынга баарга, эъдин бербээн, харын-даа СЭКП Чөөн-Хемчик райкомунуң бюро кежигүнү, редактор, коммунист кижи мен дээш милиция ажылдакчыларын киирбээн. Бо-ла бүгү херекти Чөөн-Хемчик районнуң күүскомунуң иштики херектер килдизинге демдеглеп чугаалап кааш читкен малдарны дилээри-биле Барыын-Хемчикче хапкан.

Барыын-Хемчиктиң Аянгаты суурга чеде бээрге, оперативтиг бөлүктү участок төлээзи Олег Монгуш уткуп алган. Ол суурда каразып болгу дег кижилерин беш салаазы дег билир кижи болган. Ынчангаш олар Борбак-Тал деп черде ээн кажаага чеде бээрге, кажааның аксында чүгле бизи безин 26 см. улуг бижекти кийр шанчып каан, мал-маган-даа чок болган. Ук черниң кодээ Совет күүскомунуң болгаш участок төлээзиниң киржилгези-биле каразып турар кижизиниң чурттап турар бажыңынга дүнекиниң ийи шакта чеде бээрге, Валерий Кара-Сал дээрзи эзирик турган. Ону тудуп алгаш, байысаап эгелээн. Ол баштайгы удаада кайнаар-даа барбааныын чугаалап, хөрлээш туруп берген. Ынчалза-даа арга-дуржулгалыг шагдаа ажылдакчыларының кызымаккай байысаалгазының түңнелинде Валерий өчүп берген.

Бөлүк оорлар бо чылдың февраль 17-де Өвүрге баргаш, одарга чораан чылгыдан 13 башты оорлап алгаш, оон чеди малды семистеп тургаш шилээш өскелерин каапкаш, Теве-Адаргатыга чедип келген. Орук ара ийи малды чидирип алган, өскелерин чок кылып четтигипкен. Оорлар кымнар болганыл? Оор бөлүктүң баштыңчызы Валерий Чарыкович Кара-Сал моон мурнунда дөрт удаа шииттирип чораан, ук черде күдээлеп турар, алыс Өвүр чурттуг, Михаил Маадыр-оолович Монгуш 1962 чылда төрүттүнген, Аянгаты суур чурттуг, слесарь. Радион Аңзыт-оолович Монгуш 1965 чылда төрүттүнген, дузалакчы кадарчы болуп ажылдап турган. Ол үеде Михаил оорну тудуп алырга, бүдүү билип кааш, дезип чоруп турар. Оорлар туттурган, истелге чоруп эгелээн.

3. Вертолёт-биле сүрүүшкүн

Совхоз машиназы-биле Тас Монгуш совхозтуң улуг зоотехниги Мөңге Ондар-биле Шеми, Чыргакы, Аянгаты девискээрлерин кезип халдыткаш, Чадаана хоорайга Тыва АССР-ниң ИХМ-ниң харысалгалыг ажылдакчызы Соян Содунам-биле ужуражы бергеш, Тас оорлар тудары-биле вертолет-биле дузалаарын дилээн. Демги дарга Кызыл-биле харылзашкаш, вертолет даарта Өвүрге чеде бээрин чугаалаан. Өвүр райкүүскомунуң иштики херектер килдизиниң начальнигинге ажылдап тургаш, пенсияже үнген, милиция шугумунга 27 чыл дургузунда ажылдап келген чылдарында ол тос медаль-биле шаңнаткан, күш-ажылдың хоочуну, милицияның тергиини Монгуш Быдакаевич Тас шагдаа черинге чеде берген.

Сөглээн сөс деп чүве бар. Дүштекиниң 12 шакта вертолет-биле ИХМ-ниң ажылдакчылары Александр Донгак биле Валерий Кыргыс чедип келген. Оларга районнуң милиция ажылдакчызы Михаил Очур, пенсионер Тас Монгуш, чылгычы Хүлер-оол Монгуш катчып алгаш, Барыын-Хемчик углай ужупкан. Февраль 21-де ол бөлүк Чыргакы бажынга чорда, оорлаткан малдарның изин хат көзүлбес кылдыр хадып каапкан болган. Чыргакы бажының Чеди-Тейге хондургаш исти ылавылап көөрге тывылбас. Ол ышкаш Теве-Адар деп черге вертолеттан көөрге, бөрү бир чүве чип чыдар боорга, хонупкаш баарга, аң эъди болган. Вертолет Чөөн-Хемчик, Барыын-Хемчик, Бай-Тайга районнарының девискээрлерин кезип, сезиктиг чүве чок болурга, Чадаана хоорайның кыдыында улуг орукка бөлүк кижилерни дүжүрүп каан...

«Демниг саскан теве тудуп чиир» дээни ышкаш милиция органнары ажылчы чоннуң демин кадып тургаш, дарый хемчеглерни алганының түңнелинде оор бөлүктүң оруу муңгаш болганын көрдүвүс. Бо херектиң түңнелдиг болурунга Аянгаты кодээ Совет күүскомунуң даргазы, ында участок төлээзи база Элдиг-Хем суурнуң чамдык хамаатылары буянныг чоруун көргүскен. Кала-даа оорлар-биле ынчаар чүрек чаңгыс, эгин кожа, бир демниг демисежир болза, оорлар туржук, өске-даа кем-херек үүлгедиглерин болдурбазын бо чижек бадыткап, улуг идегелди берип турар.

Сарыг-оол КУУЛАР.
«Шынның» корр.

ТВ

МАРТ 10

БИРГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Медээлер. 8.15 Бүгүдеге спорт. 8.30 Ритмниг гимнастика. 9.00 «Эртен эрте». 10.00 «Ала-чуртунга бараан болуру». 11.00 Эртенги хөглээшкинниг программа. 11.30 «Өг-бүле экраны». Кыска хемчээлдиг уран-чечен фильмнер. «Өртен-сарыг, өртен-сарыг...», «Бөгүн кым чогул?». 13.15 «Делегейниң дескиндир». Альманах. 14.15 «Кадыкшыл». 15.00 «Музыкалыг киоск». 15.30 Фигурлуг чунгулаашкын. Делегей чемпионады. Хостуг танцы. «Кодээден дамчыдылга». Панорама. 18.15 «Марафон — 15». 19.45 «Чоруу чогаан херээженнер». Уран-чечен фильм. 5-ки сериязы. 21.00 «Үе». 21.30 «Мөңге чүүлдер дугайында бодалдар. 21.45 Телескоп. 22.00 Хоккей. ССРЭ чемпионады. «Химик» — ЦСКА. 23.45 — 23.55 Э. Денисов. Акварель.

ИИИГИ ПРОГРАММА МОСКВАДАН

8.00 Эртенги гимнастика. 8.15 «Экии, час!» деп фильм-концерттиң баштайгы көргүзүү. 8.40 РСФСР хоорайларының телестудиялары. «Поляр дээрбээниң ындында бажың». 9.10 «Чукотканың даргазы» Уран-чечен фильм. 10.40 Мультфильмнер. 11.15 «Хөглүг амыдырал». 11.40 Эвилелдешкен республикалар кинопублицистиказы. «Кударал, далай база бичии уруглар дугайында» телефильмниң баштайгы көргүзүү. 12.05 «Азияның үнү». Аныяк эстрада ыраажыларының делегей конкурузунуң дугайында. 13.35 «Дүне када ак аъттарлыг». Уран-чечен фильм. 6-гы сериязы. 14.30 Видеоканал «Совет Россия». 17.00 «Планета». Делегей программазы. 18.00 ССРЭ улустарының 7-ги кышкы спартакиадазы. Конькиге халыырының спорту. 18.30 «Үе». 19.00 «Бистиң чурттап турар оранывыс». П. Коган режиссернуң фильмнери. «Арнынче көрүптүңер», «Класстар». 19.40 Концерт. 20.00 «Тамчыктыг удунар, чаштар!». 20.15 «Тапыттынмас ужуп чоруур объект: дыңнатпааны бараалгал». 20.50 Бут бөмбүү. ССРЭ чемпионады. ЦСКА — «Динамо». (Киев). 21.40—22.45 «Чурук тырттырыкчызы». «Деррик» бөлүктен уран-чечен телефильм. (ГФР ТВ-зи).

(Солуннуң дараазында номери март 12-де үнер).

667000, Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

Индекс 54241

Редактор
В. Ф. ЧАДАМБА

ТЕЛЕФОННАРЫ: ◆ редактор — 3-43-34: ◆ оралакчылары — 3-53-91, 3-34-17: ◆ приемная — 3-34-26: ◆ харысалгалыг секретарь — 3-34-92: ◆ оралакчылары — 3-45-[illegible]. Килдистер: ◆ партийжа амыдырал — 3-36-82: 3-36-25 ◆ идеология — 3-34-57 ◆ совет тургузуг — 3-34-98, 3-41-23: ◆ үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; ◆ агроүлетпүр — 3-41-16; ◆ культура — 3-39-15; ◆ информация — 3-37-11: ◆ чагаа килдизи — 3-39-03: 3-34-39. ◆ өчулга — 3-34-93: ◆ корректорлар — 3-37-11: ◆ үндүрүкчүлер — 2-27-41: ◆ солун келбейн баргаңда — 2-32-75 ◆ бухгалтерия — 3-43-41;

Чылда 300 катап үнер
Хемчээли 2 парлалга амазы
Тиражы 28000 экз.

Тыва АССР-ниң Ном үндүрер чер, полиграфия болгаш ном садыышкын херектериниң талазы-биле күрүне комитединиң типографиязы. Кызыл. Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажың № 1.

Чагыг № 387.
ТС—00131